

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГОРЛІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

РЕКОМЕНДОВАНО до захисту
Протокол засідання кафедри
16.11.2024 № 4/4-П

Павлов Артем Олексійович

Кваліфікаційна робота

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У
ПІДЛІТКІВ**

на здобуття освітнього ступеня магістра
зі спеціальності 053 Психологія
галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки
освітньо-професійної програми Практична психологія

Науковий керівник:

Доктор філософії з психології

Разумова О.Г.

Дніпро – 2024

АНОТАЦІЯ

У роботі розглянуто поняття та характеристика девіантної поведінки, а також причини прояву та методи профілактики девіацій у підлітків.

У рамках роботи було експериментально визначено, що агресивна поведінка у підлітків має достатній ступінь вираженості, а також вони мають високу та значну схильність до девіантної поведінки, зокрема суїцидальної поведінки.

Виходячи з цього, було розроблено програму психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки старших підлітків і запропоновано рекомендації педагогам та батькам щодо профілактики та корекції девіантної поведінки.

SUMMARY

The work has been considered the concept and characteristics of deviant behaviour, as well as the manifestation causes and prevention methods of senior schoolchildren deviations.

As part of the work it was experimentally determined that aggressive behaviour of senior schoolchildren has a sufficient degree of expression, as well as they have a high and significant propensity to deviant behaviour, including suicidal behaviour.

On this basis, the program of psychological and pedagogical correction of senior schoolchildren deviant behaviour was developed and recommendations for teachers and parents on the prevention and correction of deviant behaviour were offered.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
ГЛАВА 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ...7	
1.1. Девіантна поведінка: поняття, характеристики.....7	
1.2. Психологічні особливості прояву девіантної поведінки підлітків.....15	
1.3. Причини та прояв девіантної поведінки підлітків.....23	
1.4. Методи профілактики девіантної поведінки підлітків.....33	
Висновки до розділу 1.....	37
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....39	
2.1. Організація та методи дослідження.....39	
2.2. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів.....48	
Висновки до розділу 2.....	54
РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....55	
3.1. Система занять, спрямованих на корекцію девіантної поведінки старших школярів.....55	
3.2. Рекомендації педагогам та батькам щодо профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків.....73	
Висновки до розділу 3.....	80
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	83
ДОДАТКИ.....	91

ВСТУП

Проблема девіантної поведінки та її корекції завжди була однією з найважливіших у педагогіці, психології, а також кримінології, але сьогодні вона має масовий характер і потребує особливої уваги.

Девіантні форми порушення поведінки або відхилення від загальноприйнятих норм у середовищі неповнолітніх виявляють в останні десятиліття тенденцію стрімкого збільшення і є проекцією всіх тих проблем, які накопичилися в суспільстві і вимагають свого невідкладного рішення. У цьому характер порушень поведінки неповнолітніх може бути різноманітним. Найчастіше вони проявляються у протиправних діях, ігноруванні існуючих вимог та порядків, пияцтві та алкоголізмі, сексуальній розбещеності, бродяжництві, вживанні наркотичних та токсичних речовин, суїцидальних тенденціях.

Сьогодні таке соціальне явище, як девіація поведінки неповнолітніх, не лише стало об'єктом пильної уваги вітчизняної науки (педагогіки, психології, соціології, юриспруденції тощо), а й соціум ставить конкретні завдання щодо вирішення цієї проблеми.

Провідна роль у вихованні та формуванні особистості школярів належить, як відомо, сім'ї та школі. Зростання числа неблагополучних сімей у нашій країні призводить до збільшення підлітків з девіантною поведінкою, через що педагогам і психологам необхідно проводити серйозну роботу з профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, причому не лише з учнями, а й з їхніми сім'ями.

Серед різних теорій і концепцій девіантної поведінки важливе місце займають дослідження психоаналітичної орієнтації, які в основному базуються на працях З. Фрейда. У працях його послідовників (А. Адлер, Еге. Фромм, До. Хорні та інших.) генезис злочинності, зокрема, розглядався разом із іншими формами атипової поведінки, такими як неврози, психастенія, сексуальні розлади та інших.

У вітчизняній психології (М. А. Алеманський, Л. М. Зюбіна, А. Н. Леонт'єв, Д. І. Фельдштейн та ін.) та кримінології (В. Т. Кудрявцев, А. Р. Ратіков, А. Н. Летіньєв). Яковлев та ін) переконливо показано, що девіантна поведінка не

визначається «природженими механізмами», вона обумовлена соціально-психологічними причинами, а також характером мікросередовища, недоліками виховання. Дослідженню пропедевтики девіантної поведінки присвячено роботи С.А. Белічева, А.С. Белкіна, В.П. Кащенко та ін.

Актуальність проблеми, незважаючи на обсяг та глибину накопиченого науково-практичного досвіду з досліджуваної проблематики, полягає в тому, що виникає необхідність вирішення протиріч між широким спектром відхилень у поведінці підлітків та недостатнім ступенем розробленості науково-методичного забезпечення процесу їх профілактики та корекції.

Мета дослідження: розробити програму психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки і рекомендації батькам та педагогам щодо профілактики девіантної поведінки старших школярів.

Відповідно до поставленої мети визначено такі завдання:

1. Проаналізувати психолого-педагогічну літературу з проблеми девіантної поведінки.
2. Виявити психологічні особливості прояву девіантної поведінки старших школярів.
3. Розробити програму психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки старших школярів.
4. Розробити психолого-педагогічні рекомендації педагогам та батькам щодо профілактики та корекції девіантної поведінки старших школярів.

Об'єкт дослідження: девіантна поведінка підлітків

Предмет дослідження: психолого-педагогічна корекція девіантної поведінки підлітків.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань були використані такі методи дослідження: теоретичні: аналіз, узагальнення, моделювання, емпіричні: тестування за методиками (методика діагностики девіантної поведінки неповнолітніх (тест СДП – схильність до девіантної поведінки) (Є.В. Леус, А.Г. Соловйов)), визначення схильності до поведінки, що відхиляється (СПВ) (А.Н. Орел), діагностика стану агресії (опитувальник А. Басса – А. Дарки), діагностичний

опитувальник для виявлення схильності до різних форм девіантної поведінки («ДАП-П»)).

Матеріал дослідження. Діяльнісний підхід до розвитку особистості (Л.С. Виготський, В.В. Давидов, А.Н. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Д.Б. Ельконін), системний підхід у психологічних дослідженнях (К.А. Абульханова-Славська, П.К. Анохін, В.М. А. Маслоу, К. Роджерс, К. Мертон, Д. Смелзер), праці вітчизняних вчених, присвячені проблемі девіантної поведінки, її профілактиці та корекції (А.А. Александров, В.Д. Менделевич, Г.Р. Сафіна, Г.П. Медведєва, А.А. П. Краковський та ін.).

Практична значимість дослідження полягає в тому, що розроблена програма психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки старших школярів та розроблені психолого-педагогічні рекомендації для педагогів та батьків можуть бути використані педагогами та психологами освітніх установ.

Апробація результатів дослідження Павлов А.О. Профілактика девіантної поведінки старших школярів. Вісник студентського наукового товариства Горлівського інституту іноземних мов: зб.наук.праць. Дніпро: Вид-во ГІМ ДВНЗ ДДПУ, 2024. Вип.12. с.229. Також основні положення роботи були оформлені у вигляді доповіді та тез на VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Студенти та молодь – для майбутнього країни» яка відбулась 15.11.2024

Структура магістерської роботи. Логіка дослідження зумовила структуру роботи: вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел з 80 найменувань, 4 додатків. Загальний обсяг 103 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. Девіантна поведінка: поняття, характеристики

Дослідження феномена девіантної поведінки логічно почати з розгляду більшого, родового по відношенню до нього поняття - поведінки, тому що девіантна поведінка - це, передусім, певна форма поведінки особистості, якій притаманні всі основні якості людської поведінки. Поведінку людини вивчає ряд наук і кожна під своїм кутом зору. Необхідно звернути увагу на роботи педагогів та психологів у зв'язку з тим, що ці науки дуже тісно пов'язані між собою.

Термін «поведінка» широко використовується для визначення активності людини, поряд із такими її проявами, як діяльність, спілкування, пізнання. Наукові уявлення про людську поведінку отримали бурхливий розвиток на початку ХХ століття, відколи біхевіористи оголосили її предметом психологічної науки і розуміли під поведінкою реакції індивіда (рухливі, вегетативні, мовні), які зовні спостерігаються і функціонують за схемою «стимул – реакція». Це були первинні погляди на цю проблему, які згодом постійно змінювалися. Так, в 1931 році Дж. Вотсон - висловив думку про те, що поведінка - це «безперервний потік активності, який виникає під час запліднення яйця і стає все більш складним у період розвитку організму» [10].

Розглянемо основні погляди зарубіжних дослідників визначення поняття «поведінка» (таблиця 1).

Аналізуючи таблицю 1, у скороченому змісті та висвітлюючи погляди зарубіжних дослідників на поняття «поведінка», можна дійти невтішного висновку у тому, що це погляди розділяються на три основних напрями, які відповідають біологічному, соціальному і соціобіологічному напрямкам психології.

Таблиця 1. Основні визначення поведінки, дані зарубіжними дослідниками

№	Напрямок психології	Дослідники	Пояснення феномена «поведінка»
1	Міжособова теорія психіатрії	Г. Салівен	Реактивні утворення виникають у людини у відповідь на вимоги середовища і виконують функції захисту організму від негативних впливів.
2	Неофрейдизм	К. Хорні	Активність досягнення особистісної безпеки, знімає напругу.
3	Гуманістичний психоаналіз	Е. Фромм	Активність, спрямована на вирішення проблем, що виникають між свободою та безпекою.
4	Біхевіоризм	Е. Торндайк, Е. Толмен	Активність, спрямована на ціль, що виходить із неї. Функціонально певні аспекти, що детермінують пристрої.
5.	Психологія особистості	К. Хол, Г. Ліндсей	Активність індивіда, що здійснюється у певній ситуації та включає в себе суб'єктивний фактор (минулий психофізіологічний досвід) та вплив на нього умов середовища.
6.	Гуманістична психологія	К. Роджерс, Г. Олпорт, А. Маслоу	Активність індивіда, як організму до самозбереження та зростання.
7.	Психоаналіз	З. Фройд	Активність із задоволення інфантильного сексуального потягу.
8.	Психологія поведінки	П. Жане	Активність як відповідь на необхідність удосконалювати соціальне ставлення людини до суспільства та інших людей.
9.	Теорія адаптації	У. Джеймс	Активність, спрямована на турботу про себе та самозбереження.
10.	Індивідуальна психологія	Р. Ассаджолі	Активність, спрямована на досягнення внутрішньої єдності особистості.
11.	Гештальт психологія	К. Левін	Активність суб'єкта щодо задоволення своїх потреб і пов'язана з нею самооцінка.

Також розглянемо основні погляди вітчизняних дослідників визначення поняття «поведінка» (таблиця 2).

Таблиця 2. Основні визначення поведінки, дані вітчизняними вченими

	Напрямок психології	Дослідники	Пояснення феномена «поведінка»
1.	Концепція «Людинознання»	Б.Г. Ананьєв	Активність щодо розвитку своїх людських внутрішніх та зовнішніх якостей у процесі перетворюючої діяльності.
2.	Теорія «рефлексії»	В.М. Бехтерєв	Усвідомлений чи непізнаний процес думки, що проявляється в об'єктивних обставинах.
3.	Теорія діяльності	О.М. Леонтьєв	Активність перетворення усвідомленої мети в діяльність.
4.	Теорія інтегральної індивідуальності	В.С. Мерлін	Активність у вираженні специфічних індивідуальних рис характеру в особливих якісних діях та вчинках у певних типових обставинах.
5.	Теорія встановлення	Д.М. Узнадзе	Активність людини, спрямовану задоволення «функціональних потреб» (інтелектуальних, моральних, естетичних).
6.	Естетико-філософська концепція	М.М. Бахтін	Біологічна активність, спрямована на подолання розриву між культурою та життям.
7.	Культурно-історична теорія	Л.С. Виготський	Безпосередні афективні розряди інтерполовані через складну структуру особистості.
8.	Психологія особистості	Л.І. Божович	Активність людини, спрямована на навколишнє середовище і себе відповідно до поставленої мети.
9.	Психологія відхилень	В.М. М'ясищев	Активність, спрямована на побудову та реалізацію соціальних відносин, виконання своєї соціальної ролі.
10.	Філософсько-психологічна концепція	С.Л. Рубінштейн	Суб'єктивне реагування особистості на вплив соціального середовища.

Вітчизняні дослідники розглядали активність як «захід взаємодії суб'єкта з

навколишньою дійсністю» [18]. Активність виступає як компонент загальних та спеціальних можливостей, які впливають на успішну діяльність, вона проявляється насамперед у сфері здібностей. Це - індивідуальна властивість, яка відрізняє певного індивіда з боку інтенсивності та чистоти виконуваних дій чи діяльності [74].

Зробивши аналіз основних теорій вітчизняних психологів та педагогів щодо поведінки, можна виділити 3 групи факторів, що впливають на становлення поведінки:

- 1) індивідуально-психологічні особистісні чинники: потреби, мотиви, цілі, думки тощо;
- 2) соціально-групові чинники: характер міжособистісних взаємин, групові норми, цінності, орієнтації, ролі, вплив середовища;
- 3) соціально-культурні детермінанти: елементи культури (цінності та норми), які регулюють суспільні взаємодії.

Розглянувши основні концепції поведінки, необхідно перейти до розгляду поняття «девіантна поведінка».

Проблема девіантної поведінки, незважаючи на величезну кількість емпіричних і теоретичних досліджень у різних галузях наукового знання, відноситься до категорії найскладніших, неоднозначних і водночас актуальних.

З появою соціології, проблема поведінки, що відхиляється, стоїть дуже гостро і досі є однією з головних тем обговорення серед психологів і соціологів. Є. Дюркгейм є основоположником вивчення сучасно девіантології. 1897 року він опублікував роботу «Самовбивство: Соціологічний етюд», у якій розглядає основні причини появи суїцидальних схильностей, та критикує сучасну соціологію та її підхід до самогубства [7].

На думку Д.В. Кухарчук, девіантна поведінка – здійснення вчинків, що суперечать нормам соціальної поведінки у суспільстві. Імовірність появи девіації в людини залежить від рівня ослаблення нормативного контролю на соціальному рівні, тобто воно починає формуватися лише в тому випадку, коли людина не може знайти засвоєні загально визнані норми [20].

І.Л. Шелехов стверджує, що девіантна поведінка розуміється як пояснення деяких вчинків, діянь, які не відповідають нормам поведінки, прийнятим у суспільстві [38].

У книзі «Сім шляхів» Ц.П. Короленко писав, що до останнього часу, така поведінка розглядалося як прояв слабкості характеру. У багатьох випадках поведінку, що далеко зайшла, що викликає соціальні конфлікти, намагалися пов'язати з наявністю психічного захворювання [17].

В.І. Колесников пропонує розглядати одночасно дві точки зору поняття «девіантна поведінка»:

1. Норма у медицині. Поведінка, що відхиляється, розглядається як «здоров'я – передхвороба – хвороба».
2. Норма в соціології, яка відбиває соціально-психологічний статус людини і розуміється так: «соціалізація – дезадаптація – ізоляція».

Необхідно враховувати обидві точки зору, оскільки поняття «поведінка, що відхиляється» носить міждисциплінарний характер і є предметом вивчення в психології, медицині, педагогіці, соціології.

На думку Ю.В. Голубєва, щодо девіантної поведінки можна назвати три основних компонента:

1. Людина, яка робить девіантний вчинок;
2. Норма, яка є критерієм оцінки;
3. Інша людина, група, які реагують на поведінку.

Усі виділені компоненти вивчаються у соціології та психології девіантної поведінки. Причини для здійснення девіантних вчинків існують завжди, тільки не завжди для них є умови. Тому важливо розглянути питання, як протікає процес формування девіації, які проблеми вирішує людина, група шляхом девіації [3].

Ю.С. Михайлова трактує поняття девіантної поведінки як порушення соціальних норм, моралі чи моральних цінностей. Найчастіше проявляється у формі необґрунтованої агресії, бродяжництва, крадіжки, спроб самогубства, порушень харчової поведінки, або появи згубних навичок (вживання алкоголю, куріння, наркозалежності) [25].

А.В. Сьомкін у своїх роздумах щодо девіантної поведінки виділяє такі види девіації, як:

- первинна. Має під собою причини, наприклад, людина бажає самореалізуватися, відділитися, проте «нормальними» методами здійснити ці процеси не змогла, не вийшло;

- вторинна. Має на увазі лише підтвердження людиною тієї думки або навіть висновку, який вже зробило суспільство [32].

І.А. Декін говорить про те, що поведінка, що відхиляється, на відміну від норми, має стійку повторювану багаторазову та тривалу дію. Важливо, що нормою мається на увазі загальноприйняті чи офіційно встановлені закони, традиції, правила, соціальні установки. Тільки порушення цих норм має на увазі девіантну поведінку [6].

Щоб розібратися в причинах появи девіантної поведінки, слід розглянути види поведінкової девіації.

На думку Т.А. Донських та Ц.П. Короленко, можна назвати такі групи девіацій:

- «нестандартна поведінка» Поведінка людини включає в себе нестандартний погляд на загальноприйняті норми, вона не несе за собою негативних наслідків, наприклад, до цієї групи можна віднести геніїв, новаторів, перетворювачів.

— «деструктивна поведінка», яка, своєю чергою, ділиться на зовні деструктивну, тобто бере участь у порушенні різних соціальних норм, адитивну та антисоціальну;

— «внутрішньо деструктивна поведінка» називається так тому, що людина відхиляється від норми не за допомогою зовнішнього прояву, а внутрішньої дисгармонії, порушень. До цієї групи входять такі види, як суїцидальна, конформістська, нарцисична, фанатична, аутистична поведінка [17].

К. Лоренц визначає дві групи девіантної поведінки:

1. Поведінка, що відхиляється від природничих концепцій та норм. У такому вигляді поведінки можна спостерігати реакції, що обумовлені наявністю

соматичних (захворювання серця та судин, дихальних шляхів тощо) або психічних/психологічних порушень (депресія, біполярний розлад, шизофренія тощо).

2. Поведінка, що відхиляється від норм суспільства, наприклад, правових, моральних, лінгвістичних, культурних та інших. Даний вид поведінки проявляється у таких формах: зловживання психоактивних речовин (алкоголізм, наркоманії і токсикоманії), адміністративні порушення, кримінальні злочини. Усе це відображає соціальне неблагополуччя [22].

Є.В. Змановська виділяє 3 види поведінки, що відхиляється:

1. Делінквентна поведінка. Виявляється у порушенні норм суспільства, що призводять до кримінальної відповідальності (крадіжка, вандалізм, торгівля наркотиками, жорстоке поводження з тваринами, підпали та ін.).

2. Асоціальна поведінка. Виражається через порушення моральних норм міжособистісних відносин. Така форма поведінки дуже мінлива, оскільки перебуває під впливом зовнішніх чинників. До цього виду девіації можна віднести проституцію, бродяжництво, втечі з дому тощо.

3. Аутодеструктивна поведінка. Такий вид поведінки проявляється у відхиленні від медичних та психологічних норм, які призводять до нестабільного розвитку людини. До цього виду належить: тютюнопаління, векторна поведінка, екстремізм та ін.).

Наведена вище класифікація вважається відносною, всі форми девіантної поведінки перетинаються і рідко зустрічаються окремо, крім цього, кожен випадок відхилення слід розглядати в індивідуальній формі [10].

Щоб правильно оцінити наслідки дії людини з відхиленнями, необхідно спочатку перевірити, наскільки сильно постраждало суспільство від того, що вчинила людина. Так, з правової точки зору, діяння поділяються, на цивільно-правові, адміністративні та дисциплінарні [18].

На думку Ц.П. Короленка існує дві форми девіантної поведінки, які можна розділити на види за індивідуальними характеристиками (таблиця 3) [17].

Таблиця 3. Характеристика видів девіантної поведінки

Форми	Вид	Характеристика
Зовнішня форма	Адитивна	Використання будь-яких речовин або специфічної активності з метою уникнення реальності та отримання бажаних емоцій
	Антисоціальна	Вчинення дій, що порушують встановлені закони та права інших людей
Внутрішня форма	Суїцидальна	Прояв суїцидальних нахилів, дії, що ведуть до відходу із життя
	Конформістська	Поведінка, в якій людина орієнтується виключно на зовнішні пріоритети
	Нарцисична	Самолюбівання, грандіозність, в більшості випадків, що не відповідає дійсності
	Фанатична	Виражається у формі сліпої прихильності до будь-якої ідеї, поглядів
	Аутистична	Поведінка, що виявляється у вигляді безпосередньої відгородженості від людей та навколишньої дійсності, зануреності у світ власних фантазій

Д.А. Кураєва говорить про те, що в будь-якому віці індивід здатний відхилятися як від загальноприйнятих поведінкових норм, так і від вікових поведінкових норм, які оцінюються за такими позиціями:

- комунікативний стиль (толерантність та компетентність у спілкуванні);
- особливості саморегуляції поведінки (воля);
- інтелектуальні особливості (здатність планувати, прогнозувати);
- емоційні особливості;
- стиль мови;
- психомоторні особливості [19].

Г.Г. Морозова стверджує, що різні девіації, насамперед пов'язані з деформацією соціальних відносин, які відповідають загальноприйнятим міжнародним стандартам та спираються на принципи культури та моральності. Первинними ознаками деформації соціальних відносин є порушення у правових,

психологічних, етичних, культурних сферах [26].

Наслідком такої деформації є соціальна патологія, тобто деформація особистості та громадських груп. Соціальна патологія проявляється у спотвореному розумінні моральних цінностей, суспільних пріоритетів, у неадекватній самооцінці, у виникненні та розвитку різних комплексів.

У стабілізованому суспільстві відбувається зниження моральних вимог, спостерігаються зростання алкоголізму, наркоманії, вбивств та самогубств. Виразним проявом соціальної патології є масове почуття нетерпимості до представників інших націй та релігії. Широкого поширення набувають різні міфи, забобони, псевдоніми, масова містифікація, що виявляється у захопленні ворожіннями, чаклунством, пророцтвами [21].

Психологи протягом багатьох років намагаються знайти справжні причини зародження поведінки, що відхиляється. До таких причин прийнято відносити:

- 1) Упущення природи, її недосконалість, та бажання людини спробувати заборонений плід;
- 2) Недоліки в біологічному та психологічному формуванні особистості (вплив генів на становлення особистості людини);
- 3) Вплив оточення, відгук на яке з'являється вже у свідомому віці (виховання, навчання, робота, дозвілля тощо) [34].

1.2. Психологічні особливості прояву девіантної поведінки підлітків

Головний зміст віку старших школярів становить його перехід від дитинства до дорослості. Цей перехід поділяється на два етапи підліткового віку та юність (рання та пізня). Однак хронологічні межі цього віку часто визначаються зовсім по-різному. Процес акселерації порушив звичні вікові межі підліткового віку. Медична, психологічна, педагогічна, юридична, соціологічна література визначає різні межі підліткового віку: 10-14 років, 14-18 років, 12-20 років і т. д.

Звертаючись до вітчизняної історії, можна помітити, що вікова термінологія щодо підлітків також не була однозначною. В академічному словнику української

мови пояснюється, що підліток – це «хлопчик чи дівчинка, які знаходяться у перехідному від дитинства до юнацтва віку від 12 до 16 років».

На сучасному етапі межі старшого шкільного віку приблизно збігаються з навчанням дітей у старших класах від 15 до 17 (18) років. Але треба зазначити, що основним критерієм для періодів життя є некалендарний вік, а анатомо-фізіологічні зміни в організмі. В особливостях старшого шкільного віку можна виявити певну амбівалентність, яка може сприяти посиленню девіантної поведінки, а саме:

- 1) фізична та соціальна дезадаптація школяра;
- 2) конформізм щодо дорослих, та конформізм зі сверсниками;
- 3) прагнення до дорослості;
- 4) підвищена емоційна збудливість;
- 5) екстремізм у поведінці;
- 6) впертість;
- 7) брехливість, нещирість;
- 8) хибні ідеали;
- 9) відданість груповим цінностям.

Охарактеризуємо типи девіантної поведінки школярів:

1. Старші школяри, маючи девіантну поведінку, прагнуть привернути до себе увагу, бути завжди у центрі уваги, проявити перевагу над іншими, закріпити високий власний статус. Це підлітки з великою потребою завжди бути в центрі уваги.

2. Владні школяри. Це дуже складний тип девіантної поведінки. Прихована мета таких школярів – влада. Вони вимогливі, вимагають уваги виключно своєї особистості, прагнуть керувати іншими, завжди бути у центрі подій, відстоюють свої права з допомогою вимогливості, завжди наполягають на своєму. Можуть брехати, лицемірити [44].

3. Мстиві школяри. Мета їхньої нестандартної, девіантної поведінки - помста всім і кожному. Ця мета не усвідомлюється і обумовлюється найчастіше самонавіюванням, відчуттям власної неповноцінності. Емоційний стан мстивих школярів найчастіше викликаний фізичними вадами (наприклад, заїканням) або

депривацією (бідністю, позбавленнями). Звідси прагнення зробити боляче іншим, придумати недоліки в інших для власного престижу. Школярам здається, що їх кривдять, постійно несправедливо ставляться до них, їм здається, що оточуючі виступають проти них. За відсутності уваги до мстивих школярів, девіантна поведінка прогресує, стає некерованою, агресивною, деструктивною. Мстиві школяри зазвичай перебувають у стані депресії. Вони не розуміють дружніх стосунків, хочуть, щоб їх все одно любили та розуміли.

4. Замкнені школяри. Можливо із затримкою психічного, соціального розвитку. Відмовляючись від боротьби, легко відступають від цілей, боляче сприймають свої невдачі, мають приховані недоліки, схильні до суїцидального настрою. На думку В.П. Кащенко, вже на вигляд легко визначити старшого школяра з девіантною поведінкою. Дефективність характеру, вважає дослідник, пов'язана з такими фізичними ознаками як загальна слабкість, недокрів'я; ендокринні порушення; неправильні пропорції голови; недостатній або гіпертрофований розвиток миміки та жестикуляції. Такі діти мають дуже низький або тонкий (високий) голос, поганий апетит, порушення сну, дефекти мови (дислалія, заїкуватість), має місце навіть енурез.

Особливості проявів девіантної поведінки:

1. опір проханням;
2. опір вимогам;
3. опір порадам;
4. свідоме небажання правильно (морально) поводитися;
5. невмотивований, нерозумний опір;
6. протидія проханням, порадам;
7. небажання, невміння розуміти себе;
8. ігнорування перешкод на шляху самоствердження;
9. свідоме, навмисне порушення норм поведінки у старших школярів;
10. грубе, цинічне порушення інших прав (старших школярів).

Ізольовані старші школяри поповнюють кількість неповнолітніх порушників із девіантною поведінкою, у такий спосіб вони задовольняють свої

потреби у спілкуванні. Вони прогулюють уроки, порушують дисципліну, влаштовують бійки, перевага надається вуличним компаніям, де збираються школярі з негативними тенденціями у поведінці. Керівну роль у такій поведінці грає бажання не вчитися, тому створюється негативне ставлення до школи. В результаті рівень їхнього інтелектуального розвитку відстає від однолітків, вони втрачають інтерес до знань.

Загальну спрямованість особистості таких старших школярів, тобто мета життя, потреби, інтереси, ідеали визначає негативна лінія поведінки. Спостерігається переважання матеріальних потреб над духовними. Для цих школярів характерна система мотивів – саморозрада, звинувачення у всіх невдачах інших тощо [33].

У девіантних школярів вольові зусилля мають негативну спрямованість (наприклад, вони виявляють ініціативу, винахідливість, кмітливість, наполегливість задля досягнення згубної мети). Як правило, правова свідомість у девіантних школярів спотворена, вони не знають вимог закону, не визнають моральних норм гуртожитку, не мають правильних уявлень про покарання за протиправні дії і тому не замислюються над відповідальністю.

Причини виникнення відхилення у поведінці старших школярів зумовлені як віковими особливостями, а й обставинами у яких формується особистість у підлітковому віці.

Сім'я є тим центром соціального існування, де дитина задовольняє свої основні потреби: як матеріальні, побутові, так і потреби у симпатії, емоційній підтримці та прийнятті. Їхня фрустрація і призводить до тривожності, нервово-психічного дискомфорту, девіантної поведінки. Внаслідок неправильного розвитку відносин у сім'ї, дефектів сімейного виховання, хворих відносин між батьками, також можуть виникнути девіації у підлітків. Дитина засвоює негативні прояви поведінки, в неї можуть формуватися спотворені моральні уявлення, а мимовільна участь у конфліктах, негативні переживання, іноді породжують стресові стани, що призводять до неврозів, замкнутості, уповільненого психічного розвитку [77].

Асоціальна поведінка дорослих – це небезпека у підготовці юного покоління

до життя. І не тільки тому, що наслідуючи дорослих, дитина засвоює аморальні відносини і сама може вирости аморальною. Крім сім'ї моральний вибір старшого школяра визначається й іншими факторами [80]:

- шкільним колективом;
- освітянами;
- суспільством.

Неспроможність батьків виступати повноцінними зразками відповідальної поведінки, відхилення від функцій контролю за дитиною призводять до порушень у розвитку дитини. Підліток розширює коло свого спілкування, інтенсивно опановує різні соціальні ролі і тому потребує допомоги батьків.

До факторів, що визначають умови виникнення та розвитку девіантної поведінки, можна віднести і розумову, і емоційну перенапругу.

Головне місце серед невротичних розладів у підлітковому віці посідають астеничні розлади. Інформаційні навантаження мозку у підлітковому віці призводять до неврастенії, що проявляється у дратівливості, у погіршенні самопочуття.

Нерідко причиною невротичних розладів у старших школярів є ярлик неуспішного учня. Гостро ранить психіку школяра та відсутність поваги до них з боку педагогів. Намагаючись помститися вчителю учні, у свою чергу, починають поводитися грубо, роблять все всупереч вимогам такого педагога.

Існує зв'язок між різними видами порушення поведінки та неповноцінності центральної нервової системи старших школярів (найчастіше це родові травми, асфіксії, результат ускладнень дитячих хвороб). Наслідком цих відхилень є порушення розумової активності, емоційна незрілість, відхилення у темпі статевого дозрівання.

На відхилення поведінки впливають [35]:

- акцентуації характеру;
- психопатії;
- соціальні фактори (несприятливе мікросоціальне оточення, несприятливі умови навчання тощо).

Формування відхилень у поведінці тісно пов'язані і з педагогічною занедбаністю, у виникненні якої (крім зниження рівня розвитку всіх процесів: уваги, пам'яті, мислення) велике значення має дифіцитарність установок особистості, насамперед примітивність сфери потреб та мотивів. Кожному варіанту порушення поведінки відповідає свій тип асикронії розвитку. Наприклад, порушення психічної стійкості пов'язане з незрілістю емоційно-вольової, інтелектуальної сфер та затримкою статевого розвитку.

Порушення поведінки за типом розгальмованості також пов'язані з прискореним типом фізичного і статевого дозрівання, установкою на спосіб життя, який забезпечує реалізацію потреб, пов'язаних з домінуючими напрямками. Зауважимо, що відхилення у поведінці старших школярів найчастіше пов'язані не з одним, і з кількома біологічними і соціальними чинниками, а з їх комплексами, специфічними для названих вище типів.

Так бурхливе статеве дозрівання потребує більшої рухової активності, сприяє підвищенню афективної збудливості та конфліктності поведінки, перебудови ієрархії потреб, породжує прагнення дорослішого життя, провокує шкільну дезадаптацію. Старші школяри з органічною неповноцінністю центральної нервової системи відрізняються ступенями психічної незрілості. Недостатній розвиток інтелектуальної сфери ще більше посилює негативне ставлення до школи, що асоціюється з неприйнятним, дитячим способом життя [45]. Різні фізичні та соматичні захворювання також несприятливо впливають на фізичний та психічний розвиток дитини, що у свою чергу відбивається на поведінці.

Причиною порушення поведінки є сприяння виникненню шкідливих навичок, особливе місце тут займає інтоксикація. Найпоширенішою є алкогольна інтоксикація. Інша форма інтоксикації виникає внаслідок вживання транквілізаторів та антигістамінних препаратів. Нейроінтоксикація справляє надзвичайно негативний вплив як на фізичний організм старшого школяра, так і на його психічний розвиток. Саме тоді можливе загострення відносин із оточуючими, що є причиною прояви антисоціальних умов поведінки, дезадаптації. Ці старші школяри складають групу підвищеного ризику, вони піддаються значним згубним

впливам середовища та психічних травм [20].

Формування індивідуальних особливостей старшого школяра залежить від черговості та темпів дозрівання функціональних систем, головного мозку, тобто у кожного школяра є своя індивідуальна траєкторія розвитку.

Саме у старшому шкільному віці відбувається значний стрибок у психологічному розвитку. Починається аналіз моральних відносин для людей, старший школяр пред'являє вимоги до довкілля, а також до себе. Коли старший школяр не має умов для реалізації своїх здібностей, для самоствердження та прояву самостійності у суспільно корисній діяльності, і чим менше у нього можливостей для цього, тим з більшою ймовірністю він шукатиме можливості досягти успіху в асоціальній діяльності.

Соціальна активність старшого школяра виявляється більшою мірою сприйнятливою до застосування норм, цінностей, способів поведінки, які існують у світі дорослих та взаємовідносин між ними. Слідують загострене почуття власної гідності, тому будь-які дрібниці, навіть невеличкі зауваження, а тим паче нетактовність, можуть боляче поранити самолюбство. Звідси виникає багато конфліктних ситуацій, різних форм протесту (неслухняність, впертість, негативізм, опір виховному впливу) [80].

Дорослі своїми невмілими діями (жорстокістю, грубістю, потуранням тощо) можуть глибоко травмувати душу дитини, призвести до відчуження, яке потім нелегко усунути. За таких умов відбувається деформація моральних взаємин.

У старшого школяра виникає напруга у відносинах із дорослими та прагнення подолати, компенсувати переживання своєї неповноцінності. Але йому зазвичай не вдається знайти для цього адекватні засоби. Якщо дорослі в цей момент не виявляють чуйності до підлітка, можуть виникнути гострі, тривалі конфлікти. Виникають негативні афективні переживання та відповідні форми поведінки: уразливість, замкнутість, емоційна нестійкість.

Л.С. Славина пов'язує афективні переживання з переживанням, в основі яких лежать незадоволеність базових потреб дитини або конфлікт між ними [54]:

- потреба у позитивному оцінюванні дорослими;

- потреба у самоповазі;
- потреба у спілкуванні з однолітками;
- прагнення мати високий статус у системі міжособистісних відносин у класі чи іншій групі однолітків.

Невдалі спроби їх задоволення створюють для дитини психотравмуючі ситуації, за відсутності психологічної допомоги переростає у ситуацію неможливості задоволення життєво важливих соціальних потреб.

Старший шкільний вік є складним унаслідок зазначених особливостей. Цьому періоду властиві суперечливості і у фізичному розвитку, наприклад, розкоординація рухів, непропорційність, інтенсивний розвиток внутрішніх органів та систем, статеве дозрівання та інші явища, які викликають відчуття скутості, особливо це проявляється у дівчат.

Великий вплив на поведінку має статеве дозрівання, особливо тоді, коли життя школяра неправильно організоване, а духовні запити примітивні. У цих випадках виникають відхилення від моральних норм у поведінці старшого школяра, принципи та інтереси набувають спотворених форм. Створюються сприятливі умови асоціального розвитку, з'являються розв'язаність, скритність, афективність.

Але поряд із цими властивостями старшого шкільного віку є ще одна властивість – це стан безпорадності. У старших школярів цей стан пов'язаний із конкретними ситуаціями:

- неможливість змінити взаємовідносини з батьками, вчителями, однолітками;
- неможливість ухвалити самостійне рішення;
- неможливість зробити вибір.

Вивченням безпорадності у старших школярів займалися В.В. Аршавський, І.С. Коростелева, В.С. Ротенберг. На їхню думку, безпорадність у старших школярів викликається переживанням невдач, травм, відмови від пошуків або наявності не конструктивних способів вирішення проблем. Прояв безпорадності можна спостерігати під час реагування школярів на складну ситуацію чи її

наслідки. До всього вищесказаного додамо, що у старшому шкільному віці виховний вплив батьків та близьких одна із вирішальних чинників у формуванні певного стереотипу поведінкових реакцій та характерних особливостей.

1.3. Причини та прояв девіантної поведінки підлітків

З девіантною поведінкою підлітків вчені часто пов'язують ряд окремих особистісних рис, які формує схильність до девіантної поведінки.

Отже, перша причина - це розлад особистості в цілому. Нині існує низка психічних порушень, властивих особистості, але є наслідком патології. Історично такі розлади асоціювалися з психопатією, були антисоціальними розладами та належали до психопатології. Американська психіатрична асоціація виділила чотири види розладів: параноїдний, театральність, нарцисичний та антисоціальний [56].

Найбільш поширеним видом є антисоціальний розлад, для якого характерні бійки, відсутність сорому, злодійство, зриви уроків, вживання заборонених речовин. Крім того, цей розлад характеризується відкритим ігноруванням соціальних норм, імпульсивністю. В українській літературі як аналог американського позначення використовується термін «дисоціальний розлад особистості». Так, Т.Б. Дмитрієва зазначає, що шістьдесят відсотків засуджених старших школярів мають психічні порушення [26].

В одному з досліджень науковці, проаналізувавши ряд показників, з'ясували: «характер девіантної поведінки, що проявляється, залишає відбиток на психологічних особливостях школярів і способів прояву агресії» [5].

Пов'язані між собою дві складові: психічні відхилення та девіантна поведінка підлітків можуть бути розцінені як детермінанти один одного. З одного боку, психічні розлади провокують девіантну поведінку, з другого боку, різні прояви девіантної поведінки дозволяють розвиватися психічним розладам [74].

Другою причиною девіантної поведінки підлітків виступає агресивність, яка займає домінуюче становище серед усіх причин за кількістю проявів. А.А.

Налчаджян позначає агресивність як рису характеру особистості, що є настановою, позицією, готовністю до прояву агресивної поведінки.

Проаналізувавши наукову літературу, можна дійти невтішного висновку у тому, що немає загальноприйнятого визначення поняття «агресія», оскільки у деяких випадках визначення виявляється занадто вузьким, а іншому випадку занадто широким. У широкому значенні це поняття має нейтральний характер. У вузькому значенні агресію пов'язують з агресивною поведінкою та розуміють, як «індивідуальну чи колективну поведінку, дію, спрямовану на завдання фізичної чи психологічної шкоди.

Виділяють два види агресії: інструментальну та ворожу» [77]. Так, якщо перший вид виступає як спосіб досягнення певної негативної мети, то другий визначає саму мету як заподіяння шкоди. Агресивні дії можуть бути різноспрямованими, тобто мати пряму дію як на оточуючих, так і на власну особистість (аутоагресія). Вчений В.А. П'ятунін як можливі причини агресії виділяє дратівливість, гнів, тривожність, сором, ворожість [40].

Дж. Едмундс та Д. Кендрік досліджували агресію в 1980 році і, провівши дослідження з 530 випробуваними, з'ясували, що відмінності структури агресивності в осіб чоловічої та жіночої статі присутні [53].

Деякі вчені, наприклад, П.А. Ковальов, пов'язують підвищення рівня агресивності з віковою особливістю, обумовленої психологічними зрушеннями, пік якої посідає 15-16 років.

Д.В. Жмуров виділяє два види агресивності у старших школярів: з високим та низьким порогом агресивності. Так, на думку вченого, найчастіше агресивні форми прояву девіантної поведінки спостерігаються в осіб чоловічої статі віком 16-17 років.

Крайнім ступенем вияву агресії є жорстокість. Ю.М. Антонян визначає жорстокість як «прагнення до заподіяння страждань, мук людям і тваринам, що виражається в діях, бездіяльності, словах». На нашу думку, жорстокість породжує протиріччя між прийняттям та відкиданням соціальних норм, тим самим будучи детермінантом девіантної поведінки [32].

Причини жорстокості можуть бути різними, проте проаналізувавши наукову літературу, можна стверджувати, що є байдуже ставлення батьків до дитини, відсутність позитивних емоцій, почуттів, що породжує формування у старшого школяра почуття емпатії. Л.Б. Філонов зазначає: «Жорстокість може бути неусвідомленою, коли підліток не вважає свої дії жорстокими в силу стереотипів, що склалися, так і усвідомленої, при якій він намагаються виправдати свої дії, переклавши відповідальність на інших» [47].

Наступною причиною девіантної поведінки старших школярів є жадібність. З позиції психології жадібність розглядають як рису особистості, що характеризується непомірним бажанням придбання, володіння, споживання чогось. До неї належить низка старших школярів, які бажають надмірно збагатитися. Такі люди, як правило, відрізняються обачністю, заздрісністю, жадібністю. На жаль, великих теоретичних досліджень жадібності відсутні, проте така причина має місце. Так, Л.Б. Філонов звертає увагу на зв'язок девіантної поведінки школярів з жадібністю, виділяючи основні причини формування цієї негативної якості [48].

Брехливість також відноситься до причини девіантної поведінки старших школярів. Брехня є досить поширеним явищем у нашому світі, але саме у супроводі з девіантною поведінкою вона отримує свій більший прояв. Певний успіх старшого школяра з поведінкою, що відхиляється, приходиться завдяки адаптації до брехні. Феномен брехні включає кілька різних аспектів: філософський, логічний, етичний, юридичний, соціально-психологічний.

А.А. Вихман розуміє під брехливістю «психологічне утворення, яке характеризує схильність особистості до свідомого порушення принципів конструктивного спілкування» [73].

Є.К. Ігошев вважає, що схильність брехати у старших школярів формує стійку властивість досягти бажаного. Ці школяри вважають брехню проявом розуму, високого інтелекту та кмітливості.

У зарубіжній науковій літературі до появи концепції «Великої п'ятірки» широкого поширення набула модель так званої «великої трійки» (екстраверсія,

нейротизм, психотизм). Саме екстраверсія виступає першим виділеним детермінантом девіантної поведінки старших школярів. Екстраверти перебувають у постійній взаємодії з оточуючими, їхня поведінка може бути нестримною. Такі школяри комфортно почуваються на публіці, рідко замислюються про наслідки своїх дій [71].

За результатами досліджень у екстравертів формуються умовні рефлекси набагато повільніше, ніж у інтровертів. У. Реннер встановив, що рівень екстраверсії вищий у старших школярів, які порушують правила дорожнього руху [1]. У вітчизняній літературі також є висновки про взаємозв'язок зазначених властивостей особистості з девіантною поведінкою, проте дослідження характеризуються суперечливістю.

Наступна причина девіантної поведінки – психотизм. За своїм змістом він близький до психопатії та характеризується егоцентричністю, конфліктністю, жорстокістю, потягом до незвичайного. При додатковому стресі такі особи обох статей схильні до психічних проявів. При цьому у старших школярів жіночої статі є взаємозв'язок кримінальної поведінки з негативним взаємовідносинами в сім'ї.

Зв'язок між психотизмом та девіантною поведінкою старших школярів встановлений у дослідженнях Е. Ромеро. Саме психотизм та екстраверсія позитивно корелювали з підлітковою злочинністю [71].

Нейротизм також є важливим компонентом вивчення взаємозв'язку рис особистості та девіантної поведінки старших школярів, оскільки школяри з високим рівнем нейротизму мають високу сприйнятливність до негативних емоцій, частіше схильні до депресивних станів.

Підлітки старшого шкільного віку з високим ступенем нейротизму описуються як тривожні, вразливі, полохливі, невпевнені в собі, а також при дії стресу схильні впадати в невротичні стани. Протилежністю нейротизму виступає емоційна стабільність, що передбачає перебування у спокійному стані. Так, підліток із високим рівнем нейротизму швидше виявить девіантну поведінку, ніж емоційно стабільний підліток.

Також як причину девіантної поведінки старших школярів із схильністю до

девіантної поведінки необхідно виділити низький інтелект [44].

Старші школяри з низьким рівнем розумового розвитку характеризуються поверхневою правосвідомістю, не мають правильного уявлення про правові норми, а також норми моралі і моральності. Крім того, низький інтелект сприяє високому рівню впливу серед оточуючих.

Низький рівень інтелекту та слабкі здібності до навчання були виявлені у старших школярів з девіантною поведінкою у дослідженнях Є.Р. Чорнобродова. Девіантні школяри не мають навичок вирішення логічних завдань, мають слабо розвинене абстрактне мислення [13].

Школяри-правопорушники, як правило, мають рівень інтелектуального розвитку, що не відповідає їх віковій нормі. При цьому важливо відзначити, що йдеться не про розумову відсталість як таку, як наслідок якоїсь патології, а про недостатність інтелекту. Це може бути викликано педагогічною занедбаністю, відсутністю належного виховання, дефіцитом інформації з раннього віку. Таке зниження розумових здібностей виражено недостатньо розвиненими психічними процесами, що, у свою чергу, призводить до невміння мислити, аналізувати власні вчинки, вибудовувати міжособистісні відносини, передбачати негативні наслідки своїх дій. Ця інтелектуальна недостатність може бути виправлена при належному проведенні належних педагогічних заходів та виховного впливу.

Так, ще П.І. Люблінський зазначав, що справа полягає не в розумовій неповноцінності девіантного школяра, а в несформованості у нього належного ставлення до навчання. Спосіб життя, який ведуть зазначені старші школяри, як правило, пов'язаний із систематичними прогулами уроків, безконтрольністю з боку батьків. Це призводить до відсутності у школяра інтересу до пізнавальних процесів, навчальної мотивації. Крім того, освітній рівень старшого школяра не завжди відповідає його віку. Ряд правопорушників-школярів навіть не мають навичок письма та читання в даний час [9].

Як правило, знання таких школярів формуються на основі пройденого життєвого досвіду. Можливо, це і є поясненням, чому девіантні школяри підліткового віку швидше за підлітків з нормальною поведінкою вирішують

побутові завдання, а в їхньому мисленні відсутня абстрактність.

Наступною причиною, на яку хотілося б звернути увагу у дослідженні, виступає навіюваність і конформність.

Навіюваність є властивістю особистості, що характеризується високим рівнем схильності підлітків до впливу несприятливого довкілля. Навіюваність характеризується мимовільною податливістю, впливом порад інших людей, у тому числі, коли вони йдуть у розріз із власними переконаннями.

Навіюваність провокує девіантну поведінку тим, що дозволяє старшому школяру засвоїти негативні форми поведінки за відсутності критичного сприйняття. Якщо підліток знаходиться у групі людей з девіантною поведінкою, то ефект навіюваності збільшується з появою кожного нового члена групи. Як правило, навіюваність є бар'єром для належного виховного впливу. Це пояснюється тим, що інші особи мають для старшого школяра велику авторитетну думку.

К.Є. Ігошев стверджує, що у старших школярів, які вчинили кримінальні злочини, рівень навіюваності вищий, ніж у правослухняних школярів. Можна дійти невтішного висновку у тому, що навіюваність носить суперечливий характер. З одного боку, навіюваність дозволяє спростити виправлення підлітка, який відбуває покарання. З іншого боку, навіюваність ускладнить закріплення тих позитивних якостей, які були донесені до старшого школяра, після виходу на волю з виправної установи [17].

В.Д. Менделевич вважає, що основою формування навіюваності є наївність, простодушність, безпосередність [33].

Навіюваність має і свої відмінні риси.

На думку В.А. Бакеєва у старших школярів із явно вираженою навіюваністю присутній повільний темп розумової діяльності, тривожність.

Високий рівень навіюваності тісно пов'язаний із зниженням критичності, а також з тим, наскільки підліток наділяє іншу людину здатністю здійснювати навіювання.

Ю.Є. Рижкін писав про існуючу залежність навіюваності від самооцінки та нейротизму. Так вченим було виділено таку тенденцію: старші школяри з низькою

самооцінкою та з високим рівнем нейротизму більш навіювані. Зворотна ситуація, коли старший школяр є повною мірою врівноваженим, має розвинені вольові якості, він менш схильний до навіюваності.

З погляду В.Д. Менделевич, поведінка, що відхиляється - поведінка, яка не виправдала очікування громадськості. Поведінка підлітка, яка відхиляється, класифікується з декількох точок зору:

- різка активізація деяких психічних процесів (гіперактивність, або, навпаки, повільність, розсіяність, химерність та ін);

- якості, які безпосередньо залежать від обстановки в соціумі (недисциплінованість, вивертливість, патологічна брехня, жадібність тощо);

- негативне ставлення до соціальних норм, постійне їх порушення, прояв байдужості та нетактовності до навколишніх подій; потяг до бійок, суперечка з дорослими, вираження неповаги до старших, втеча з дому, часте проведення часу не вдома, а припустимо, на вечірках; неохайний зовнішній вигляд, часті прогули, зведення в культ негідних особистостей, орієнтація на ширвжиток;

- зловживання шкідливими звичками (наркоманія, куріння, алкоголізм, азартні ігри та ін.).

Таким чином, набір даних вище якостей, ускладнює успішну соціалізацію старшого школяра, а також його здорові взаємини з однолітками та суб'єктами виховання [24].

Л.М. Семенюк стверджує, що у старшого школяра частіше, ніж у інших, проявляється девіантна поведінка, і це цілком зрозуміло. Так, сам собою старший шкільний вік вік – це етап вступу дитини у доросле життя, причому перехід досить різкий. І саме в цьому віці дитина починає переосмислювати все те, чому її вчили. Крім цього, варто також сказати і про те, що саме на цьому етапі формуються індивідуальні установки, цілі на життя, до старшого школяра приходять самосвідомість та бажання сепаруватися. Він хоче бути схожим на дорослого, хоче виглядати старшим і мислити свідоміше [31].

На думку Н.В. Бистрова, наростання емоційної напруженості у дітей - це характерна ознака девіантної поведінки. Воно проявляється виходом за нормальні

межі почуттів, емоцій, переживань. Напруженість – прямий шлях у нікуди, який забезпечує проблеми із самоконтролем та оцінці своїх діянь [2].

Н.С. Гребенникова класифікувала відхилення у поведінці старших школярів таким чином:

– особливості школяра, що впливають на його сприятливу адаптацію у суспільстві, наприклад, порушення в емоційному плані, небажання заводити знайомства, відчуження від соціального середовища тощо;

– позитивне сприйняття старшим школяром девіантної поведінки, наприклад, переживання дуже яскравих емоцій у момент здійснення дії, що суперечить правилам та нормам суспільства;

– у процесі виховання дитини були допущені грубі помилки, які негативно позначилися на її становленні та спричинили появу девіації навіть у емоційно-чуттєвій сфері (часта зміна настрою або, навпаки, невміння відчувати та ін.);

– стереотипи та забобони, які дуже сильно впливають на ставлення старшого школяра до навколишнього світу. Стереотипи переходять в агресивні реакції по відношенню до дорослих або соціальних груп, в які ця дитина не входить [4].

На думку Е.А. Нікітською, причинами виникнення девіантної поведінки є: порушення у соціальній сфері (невдале включення до групи, порушення відносин з однолітками тощо), пережитий стрес, що у екстремальній життєвої ситуації.

Зокрема, джерелом виникнення девіантної поведінки стає не одна, а комплекс причин: і шкільні проблеми, і психологічна атмосфера в сім'ї, і пережитий стрес [27].

Т.А. Шишковець звертає увагу на те, що в педагогіці поняття «поведінка, що відхиляється» прирівнюється до поняття «дезадаптація», яка, у свою чергу, може бути як і поведінка, що відхиляється - шкільною та соціальною. Найбільш поширені форми шкільної дезадаптації – порушення дисципліни, брехня, прогули уроків, агресивна та опозиційна поведінка, злочинство. Ознаками соціальної дезадаптації у старшому шкільному віці може бути: регулярне вживання психоактивних речовин (алкоголь, наркотики, розчинник), сексуальні девіації, проституція, бродяжництво, суїцидальна поведінка» [39].

Е.В. Зауторова розглядає девіацію також як тип шкільної дезадаптації.

Перша стадія – це педагогічна занедбаність, яка характеризується тим, що школяр зазвичай перебуває в занедбаному стані, з якого не в змозі вибратися сам, а за це його ще й критикують, що негативно позначається на його становленні та виявляється в наступному:

- низька успішність з багатьох предметів;
- неповажне ставлення до вчителів, невихованість;
- систематичні прогули та ін.

Щоб не допустити такого розвитку подій, необхідно зробити величезну роботу зі шкільним та класним кліматом, сприяти створенню сприятливої атмосфери, доброзичливим стосункам між учителем та учнем, а також приділити час організації дозвілля тощо.

Друга стадія - це соціальна занедбаність, коли підліток вже не бачить сенсу в тому, що в нього є сім'я і школа, він від цього біжить і прагне потрапити в «погану компанію», тобто робить все для того, щоб якнайшвидше пройти процес повної сепарації, навіть настільки асоціальними та кримінальними методами [8].

Р.Б. Хабібулін звертає увагу на те, що процес переходу з поведінки, прийнятої як «норма», у поведінку «з девіацією» довготривалий, тому на перших етапах його помітити складно.

Також, Р.Б. Хабібулін виділяє три групи старших школярів, схильних до появи девіації, характеристики поведінки яких представлені у таблиці 4 [36].

Таблиця 4. Групи старших школярів, схильних до появи девіації

Група	Характеристика поведінки
Психічно нестійкі школяри, які відстають від однолітків за фізичним та статевим розвитком.	Спостерігаються незрілість емоційно-вольової сфери, підвищена навіюваність, нестійкість інтересів, неможливість гальмувати бажання.

Старші школяри із прискореним статевим розвитком.	Спостерігаються протести, які найчастіше є реакцією на заборону з боку батьків або педагогів. Агресивні, збудливі, афективні.
Старші школяри, батьки яких ведуть аморальний спосіб життя	Виражена розгальмованість, сексуальна розкутість, бродяжництво, вживання алкоголю тощо.

І.А. Фурманов виділяє такі причини формування девіантної поведінки:

1. Виховання у неповній сім'ї, де її члени погано взаємодіють один з одним.

Це може призвести до того, що дитина не буде здатна розуміти, що від неї вимагає дорослий, або розумітиме неправильно. Більше того, якщо в сім'ї є алкоголіки, для дитини це стане нормою, і вона може наслідувати негативний приклад.

2. Помилки педагогів, які проявляються, наприклад, в ігноруванні учня чи небажанні приділяти йому більше часу, що сприяє порушенню навчально-виховної сфери, розбіжностей у класі.

Наступна група, що містить у собі перелік факторів формування поведінки, що відхиляється, несе в собі медико-біологічний аспект. Розглянемо фізіологічні відхилення:

3. Генетичні особливості, що характеризуються наявністю у старшого школяра девіантних схильностей, що передалися йому генетичним шляхом, наприклад, негативна спадковість від батьків, які зловживають алкоголем чи наркотиками, передалася їхньому синові.

4. Особливості центральної нервової системи, наприклад, при спостереженні у малюка протягом перших років життя будь-яких порушень у мозковій активності, які безпосередньо впливають на становлення особистості, можна діагностувати у нього схильність до девіантної поведінки.

5. Індивідуальні особливості перехідного віку, наприклад, активна перебудова гормонів веде до загострення деяких почуттів, що веде до непередбачуваності в поведінці школяра [35].

О.А. Іванова вважає, що з причин девіантної поведінки старшого школяра може бути затримка його психічного чи фізичного розвитку у зв'язку з

труднощами, що виникли у процесі соціалізації. На формування девіантної поведінки впливають особливості взаємовідносин з оточуючими, що характеризуються прийняттям школяра. Низька самооцінка у старших школярів статистично пов'язана з формами девіантної поведінки, або поведінки, що відхиляється від прийнятих норм. Так, наявність низького соціального статусу з одного боку та потреба в індивідуальності та самоствердження з іншого боку змушує старшого школяра шукати способи безпосередньої самореалізації в антисоціальних діях [12].

1.4. Методи профілактики девіантної поведінки старших школярів

А.Б. Фоміна стверджує, що під профілактикою поведінки, що відхиляється, можна вважати перелік різних заходів, спрямованих на якнайшвидше виявлення цих відхилень або попередження девіації. Такі заходи умовно поділяють на загальні та спеціальні.

Для того, щоб вирішити проблему врегулювання та викорінення девіантної поведінки, необхідна підтримка закону, адже саме завдяки закону можна проводити профілактику девіації [33].

Головні помічники у цьому питанні – це нормативно-правові акти міжнародного характеру:

- Конвенція про права дитини;
- Декларація прав дитини;
- Конституція України

А.В. Маркін говорить про те, що для реалізації профілактики девіантної поведінки фахівець повинен спиратися на основні принципи:

- 1) принцип комплексності – дозволяє опрацювати широке коло аспектів;
- 2) принцип індивідуальності – облік особливостей суб'єкта: його віку, статі та ін;
- 3) груповий принцип – орієнтація на співпрацю з групою;
- 4) принцип перенаправленості перетворення негативного на позитивне,

що знижує ризик продовження процесу девіації;

5) принцип самовіддачі – ті, хто прийшов позбавлятися девіації, повинні докласти максимальних зусиль;

6) принцип світлого майбутнього – планування свого майбутнього, де немає місця агресії та девіації;

7) принцип високої професійної підготовки спеціаліста, що працює з девіантом [23].

Всесвітня організація охорони здоров'я виділяє такі види профілактики девіантної поведінки:

– Первинна – ліквідація факторів, що викликають неприємні наслідки, формування емоційної стійкості. Така профілактика зазвичай має масовий та універсальний характер і спрямована на роботу із школярами;

– Вторинна - усунення чинників, що негативно впливають на життя, профілактика появи нових негативних факторів. Така профілактика орієнтована на старших адлітків та людей, які перебувають у неблагополучному середовищі чи негативних соціальних умовах;

– Третинна – заключна профілактика – попередження рецидиву, тобто час, коли негативні чинники, які отруюють життя, можуть повернутися знову [9].

На думку М.В. Шакурової, серед основних категорій школярів із девіантною поведінкою, профілактична робота має проводитися з такими групами неповнолітніх: неадаптовані школяри, для яких характерне порушення процесів соціалізації, соціального функціонування та соціального розвитку; школяри, які зазнали жорстокого поводження з боку дорослих; школяри із специфічними соціальними та особистісними потребами та проблемами [37].

Е.С. Боташев зазначає, що головна умова формування успішної профілактики девіації – профілактика, насамперед, моральності та моральних цінностей у старших школярів 16-17 років, а також перевірка того, наскільки добре школяри можуть протистояти негативним факторам, які змушують виявляти агресію [19].

М.А. Павлова стверджує, що профілактика має сенс лише тоді, коли включає науку і соціальний аспект. Крім цього, не варто забувати і про системність,

поступальність при роботі з такими школярами. Система, яка включає перелік певних заходів з різних соціальних організацій (медицина, соціологія, педагогіка, психологія, право тощо), носить назву «система профілактики девіантної поведінки» [28].

Л.Б. Шнейдер зазначає, що девіантна поведінка тісно взаємопов'язана із злочинністю. Так, профілактика поведінки, що відхиляється – це попередження злочинності та агресії, сприяння вмінню школярів бачити рамки дозволеного, розуміння того, як потрібно відстоювати свої межі. Існують такі методи профілактики, як семінари та лекції, де обговорюються проблеми школярів; волонтерство та благодійна діяльність.

Існує ряд способів профілактики девіантної поведінки:

- матеріальне благополуччя;
- корисне організоване дозвілля;
- вплив на естетичний смак дитини шляхом щеплення їй любові до мистецтва (наприклад, відвідування музеїв, театрів, виставок);
- залучення до здорового способу життя [40].

І.Л. Шелехов запропонував такі форми соціального контролю поведінки, що відхиляється:

- 1) соціальні та економічні сили держави, спрямовані на становлення здорової особи;
- 2) жорстка цензура у засобах масової інформації, що не допускає до друку статті, де використовуються матеріали, що містять сцени насильства, вживання наркотиків тощо;
- 3) створення спеціальних інститутів, які повноправно займалися б профілактикою девіантної поведінки, а також здійснювали контроль над збереженням порядку на території країни;
- 4) створення системи соціальної допомоги, телефону довіри, але лише у більш масштабному, глобальному форматі, що охоплює всі рівні країни;
- 5) підвищення кваліфікації педагогів-психологів, а також перекваліфікація тих, хто має диплом із цієї спеціальності. Таким чином, вони

зможуть надавати допомогу нужденним і працювати з особами, які мають девіантну поведінку [38].

Е.В. Зауторова, за Ф.Э. Дзержинським, пропонує:

- залучити «групу ризику» до колективу;
- дозволити кожному вихованцю підвищувати свій рівень самосвідомості шляхом запровадження різноманіття видів діяльності;
- вихованців, які вступили до клубу, робити ведучими, які допоможуть уберегти підростаюче покоління від небажаного спілкування з девіантами та подібними кримінальними групами [8].

На думку І.І. Парфановичу, для того, щоб профілактика була успішною, необхідна тісна взаємодія всіх інститутів: і освітнього, і сімейного, і правового. Це допоможе домогтися чіткої структури правильного виховання "групи ризику" та її спрямування потрібним шляхом, забезпечуючи країні нове, гідне покоління, позбавлене поганих помислів і збагачуючи культурний потенціал країни. Через це потрібно також переглянути систему законодавства, яка повинна наполягти на введенні тісної взаємодії органів внутрішніх справ із загальноосвітніми установами [29].

Висновки до розділу 1

У рамках теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури було визначено, що девіантна поведінка - це тип поведінки, яка різко суперечить нормам, прийнятим у суспільстві. Водночас, поведінка, що відхиляється, класифікується на дві групи: поведінка, що суперечить медичним і психотерапевтичним концепціям, і поведінка, що відхиляється від нормативних регуляторів життя суспільства.

Було з'ясовано, що девіантна поведінка постає як нормальна реакція на ненормальні для старшого школяра або групи школярів умови, в яких вони опинилися, і водночас як мова спілкування із соціумом, коли інші соціально прийнятні способи спілкування вичерпали себе або недоступні.

В основі ж усіх відхилень поведінки старших школярів лежить нерозвиненість соціально-культурних потреб, бідність духовного світу, відчуження. Старші школярі, з огляду на свій важкий вік і всі притаманні йому психологічні особливості, схильні до прояву поведінки, що відхиляється від норм.

Причинами формування девіантної поведінки є соціальні чинники (неповна сім'я, порушення взаємодії з однолітками тощо), педагогічна занедбаність (низька успішність, прогули тощо), генетичні особливості (погана спадковість), особливості центральної нервової системи (порушення мозкової активності в перші місяці життя тощо) та індивідуальні особливості перехідного віку. Наростання емоційної напруженості, що супроводжує цей проміжний етап становлення особистості, - характерна ознака девіантної поведінки.

Виходячи з проведеного аналізу наукової психолого-педагогічної літератури, можна стверджувати, що профілактика девіантної поведінки - це комплекс заходів, спрямованих на її попередження.

Існують такі методи профілактики поведінки, що відхиляється від норм: семінари та лекції щодо запобігання злочинності та агресії підлітків, волонтерство, благодійна діяльність, корисне організоване дозвілля, залучення до здорового способу життя, вплив на естетичний смак дитини (прищеплення їй любові до

мистецтва, відвідування музеїв, театрів, виставок) тощо. Крім цього, важливо не забувати, що для успішного проходження цієї профілактики необхідна активна взаємодія сім'ї, освітньої установи і, якщо буде потрібно, органів внутрішніх справ.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Організація та методи дослідження

Емпіричне дослідження проводилось на базі загальноосвітньої школи I-III ступенів №3 м. Івано-Франківська, яка пропонує широкий спектр послуг для школярів та благодійного фонду «Словянське серце» в рамках проєкту «Простір дружній для дітей», що знаходиться в місті Дніпро.

Насамперед школа надає якісну освіту відповідно до стандартів Міністерства освіти і науки України. Крім того, школа організовує додаткові заняття з різних предметів, які допомагають учням поглибити свої знання та розвинути свої навички, також пропонує підготовку до ЗНО та інших вступних іспитів, що допомагає школярам успішно вступити до вищих навчальних закладів.

Загальноосвітня школа I-III ступенів №3 організовує різноманітні позакласні заходи, спортивні змагання та екскурсії, що сприяють розвитку учнів як особистостей. Не менш важливою є психологічна підтримка, яку надають школярам штатні психологи, допомагаючи їм вирішувати проблеми та розвивати соціальні навички, також з дітьми працює соціальний педагог.

Загальна кількість піддослідних становила 96 осіб (45 юнаків та 51 дівчина), які навчаються у 10-11 класах. Вік старших школярів становив 15-16 років.

Охарактеризуємо використувані методи та методики дослідження.

Аналіз – розгляд, вивчення чогось, заснований на розчленуванні (думковому, і навіть часто й реальному) предмета, явища на складові частини, розборі властивостей будь-якого предмета чи явища.

Аналітичні методи настільки поширені у науці, що термін аналіз став використовуватися як синонім дослідження взагалі. Процедури аналізу входять до будь-якого наукового дослідження і зазвичай утворюють першу (нерідко і останню) його стадію. Але й на інших етапах пізнання аналіз зберігає своє

значення.

У психології аналіз сприймається як пізнавальний процес, що складає різні рівні відображення дійсності у мозку людини і тварин. Аналіз присутній вже на чуттєвому ступені пізнання і, зокрема, входить у процеси відчуття та сприйняття: у своїх простих формах він притаманний тваринам, причому аналітико-синтетична діяльність навіть вищих тварин безпосередньо включена до їх зовнішніх дій. Аналіз сенсорної інформації здійснюють аналізатори.

Узагальнення – одна з основних характеристик пізнавальних процесів, що полягає у виділенні та фіксації щодо стійких, інваріантних властивостей предметів та їх відносин. Найпростіший вид узагальнення, виконаний у плані безпосереднього сприйняття, дозволяє людині відображати властивості та відносини предметів незалежно від окремих і випадкових умов їх спостереження. Поряд з цим людині притаманні 2 типи опосередкованого узагальнення, у процесі якого особливу роль відіграють порівняння, аналіз та синтез, що включають застосування засобів мови.

У основі першого типу опосередкованого узагальнення лежить дія порівняння. Порівнюючи з певної точки зору предмети деякої групи, людина знаходить, виділяє та позначає словом їх зовні однакові, загальні властивості, які можуть стати змістом поняття про цю групу чи клас предметів. Такі узагальнення та поняття називаються емпіричними. Відділення загальних властивостей від приватних та позначення їх словом дозволяють людині в скороченому, стислому вигляді охоплювати чуттєве різноманіття предметів, зводити їх у певні класи, а потім оперувати поняттями без безпосереднього звернення до окремих предметів. Один і той же реальний предмет може бути включений як у вузькі, так і у широкі за обсягом класи. Це дозволяє намітити шкалу спільності ознак. Функція емпіричного узагальнення полягає у упорядкуванні різноманіття предметів, у класифікації. За допомогою класифікаційних схем кожен новий предмет можна пізнати як такий, що відноситься до певної групи. Емпіричне узагальнення притаманно початковим етапам пізнання.

Другий тип опосередкованого узагальнення здійснюється шляхом аналізу

емпіричних даних про якийсь об'єкт з метою виділення істотних внутрішніх зв'язків, що визначають цей об'єкт як цілісну систему. Таке узагальнення та відповідне йому поняття називається теоретичним. Це поняття спочатку фіксує внутрішні зв'язки абстрактно лише як генетично вихідний пункт цілісної системи. Потім, оперуючи теоретичним поняттям, людина співвідносить у єдине ціле приватні особливості об'єкта. Знання про нього стає все більш деталізованим та повним, конкретним. При такому сходженні від абстрактного до конкретного відбувається уявне відтворення об'єкта. Цей тип узагальнення відповідає розвиненому стану науки, її теоретичному етапі.

Моделювання – це метод створення та дослідження моделей. Вивчення моделі дозволяє здобути нове знання, нову цілісну інформацію про об'єкт.

Істотними ознаками моделі є наочність, абстракція, елемент наукової фантазії та уяви, використання аналогії як логічного методу побудови, елемент гіпотетичності. Іншими словами, модель є гіпотезою, вираженою в наочній формі.

Процес створення моделі досить трудомісткий, дослідник проходить через кілька етапів.

Перший – ретельне вивчення досвіду, пов'язаного з цікавим для дослідника явищем, аналіз та узагальнення цього досвіду, та створення гіпотези, що лежить в основі майбутньої моделі.

Другий – складання програми дослідження, організація практичної діяльності відповідно до розробленої програми, внесення до неї корективів, підказаних практикою, уточнення первісної гіпотези дослідження, взятої в основу моделі.

Третій – створення остаточного варіанта моделі. Якщо на другому етапі дослідник пропонує різні варіанти конструйованого явища, то на третьому етапі він на основі цих варіантів створює остаточний зразок того процесу (чи проекту), який збирається втілити.

Метод експерименту полягає у організації цілеспрямованого спостереження, коли за планом дослідника змінюється частково ситуація, у якій перебувають учасники експерименту – випробувані. Застосування методу експерименту

доцільно у випадках, коли досліднику відомі елементи гіпотези, що підлягають перевірці.

Констатуючий експеримент - це експеримент, що встановлює наявність будь-якого незаперечного факту чи явища. Експеримент стає констатуючим, якщо дослідник ставить завдання виявлення готівкового стану та рівня сформованості деякої властивості або параметра, що вивчається, інакше кажучи, визначається актуальний рівень розвитку досліджуваної властивості у випробуваного або групи піддослідних.

Мета констатуючого експерименту – вимір готівкового рівня розвитку, отримання первинного матеріалу для організації подальших експериментів та складання корекційних програм та рекомендацій.

Тестування – метод психологічної діагностики, який використовує стандартизовані питання та завдання (тести), що мають певну шкалу значень. Застосовується для стандартизованого виміру індивідуальних відмінностей.

Існують три основні сфери тестування:

1. освіта – у зв'язку із збільшенням тривалості навчання та ускладненням навчальних програм;
2. професійна підготовка та відбір – у зв'язку із збільшенням темпу зростання та ускладненням виробництва;
3. психологічне консультування у зв'язку із прискоренням соціодинамічних процесів.

Метод тестування був реалізований на основі застосування методик:

- методика діагностики девіантної поведінки неповнолітніх (тест СДП);
- визначення схильності до поведінки, що відхиляється (СПВ) (А.Н. Орел);
- діагностики стану агресії (опитувальник А. Басса – А. Дарки);
- Діагностичний опитувальник виявлення схильності до різних форм девіантної поведінки («ДАП-П»).

1. Методика діагностики девіантної поведінки неповнолітніх (тест СДП – схильність до девіантної поведінки). Ця методика була розроблена колективом авторів Е.В. Леус, А.Г. Соловйовим і пройшла процедуру адаптації та

стандартизації.

Методика призначена для вимірювання оцінки ступеня дезадаптації у підлітків з різними видами девіантної поведінки. Визначають показники вираженості залежної поведінки (ЗП), самоушкоджуючої поведінки (СП), агресивної поведінки (АП), делінквентної поведінки (ДП), соціально обумовленої поведінки (СОП) щодо змісту питань, кожне з яких оцінюють у балах за шкалою опитувальника. Залежно від набраної за шкалою суми балів оцінюють рівень вираженості конкретних видів девіантної поведінки: відсутність ознак соціально-психологічної дезадаптації, легкий рівень соціально-психологічної дезадаптації, високий рівень соціально-психологічної дезадаптації. Спосіб дозволяє отримати максимально повну інформацію про наявність різноманітних поведінкових девіацій у підлітків під час проведення моніторингових досліджень.

Розроблений спосіб являє собою опитувальник (додаток А), що складається з 75 запитань, розбитих на 5 блоків по 15 запитань у кожному.

У I блоці (питання з 1 по 15) оцінюється схильність підлітків на соціально обумовлену поведінку (шкала щирості відповідей), як просоціальне, відносно деструктивне, адаптоване до норм провідної, значущої або референтної групи, можливо має антисоціальну або девіантну в різних варіантах спрямованість, при цьому враховується схильність до впливу оточуючих, дії соціальних установок, думки групи, ступінь відомості у вчинках. Середні значення за шкалою СОП відповідають віковій нормі для підлітків, котрим характерне спілкування, як провідний вид діяльності та основа психічного та особистісного розвитку; потреба у приналежності до групи та орієнтація на її ідеали, прагнення бути поміченим, прийнятим та зрозумілим. Низькі значення можуть говорити про неадаптованість і навіть ізоляцію підлітка від груп однолітків, замкнутості, скритності. Високі значення - показник високої адаптованості в групі, але одночасно і свідчення тісного злиття зі значущою групою, що може бути одним з проявів залежності від інших людей або спілкування.

У II блоці (питання з 16 по 30) – делінквентна (допротипротивна)

поведінка (ДП) – оцінюється антисоціальна, що суперечить правовим нормам, що загрожує соціальному порядку та благополуччю оточуючих людей поведінка, що включає будь-які дії чи бездіяльності, заборонені законодавством.

До делінквентних відносяться:

1) адміністративні правопорушення - порушення правил дорожнього руху, дрібне хуліганство, лихослів'я, нецензурна лайка у громадських місцях, образливе приставання до громадян, розпивання спиртних напоїв та поява у п'яному вигляді у громадських місцях;

2) дисциплінарні провини - це невиконання або неналежне виконання своїх безпосередніх обов'язків, для підлітків це прогули без поважних причин занять, поява в навчальному закладі або в громадських місцях у стані алкогольного, наркотичного чи токсичного сп'яніння, розпивання спиртних напоїв, вживання на місці навчання та у навчальний час, порушення правил безпеки;

3) злочини - суспільно небезпечні діяння, передбачені кримінальним законом та заборонені їм під загрозою покарання – крадіжки, заподіяння шкоди здоров'ю, викрадення транспорту, вандалізм, тероризм та інші вчинки, за які передбачаються заходи кримінальної відповідальності з 16 років, а за деякі злочини з 14 років; вчинення діянь, визнаних злочинами, особами, які досягли кримінальної відповідальності, тягне застосування заходів впливу, які мають виховний характер (поміщення до спеціального навчально-виховний заклад та інших).

У III блоці оцінюється залежна (адиктивна) поведінка (ЗП) (питання з 31 по 45) - 1) зловживання різними речовинами, що змінюють психічний стан, включаючи алкоголь та куріння тютюну, до того, як від них сформувалася залежність; 2) одна з форм деструктивної поведінки, яка виражається у прагненні до уникнення реальності шляхом зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації на певних предметах або активних видах діяльності, що супроводжується розвитком інтенсивних емоцій; 3) не хвороба, а порушення поведінки. Необхідно враховувати

різноманіття видів залежностей: 1) традиційно трактовані – хімічні – залежність від психоактивних речовин; 2) проміжні - адикції до їжі (голодування, переїдання); 3) нехімічні – патологічна схильність до азартних ігор (гемблінг, лудоманія), еротичні (любовні адикції та адикції уникнення, сексуальні), соціально прийнятні (трудоголізм, спортивна адикція, компульсивний шопінг, залежність від спілкування, релігійні адикції), технологічна залежність, залежність від соціальних мереж, залежність від мобільних телефонів та SMS, телевізійна адикція), недиференційовані (залежність від отримання задоволення, колекціонування, фанатизм, духовний пошук).

У IV блоці оцінюється агресивна поведінка (АП) (питання з 46 по 60) - вербальна та фізична агресія, спрямована на оточуючих людей, ворожість, негативізм, зухвалість та мстивість. Агресивний підліток протистоїть батькам, свої авторитети він шукає на стороні, це властиво його віку; він хоче, щоб від нього відстали, при цьому агресивність набуває різних форм, які надалі стають рисами характеру. Агресивна поведінка може набувати таких форм: фізична, словесна, непряма агресія; роздратування, образливість, підозрілість, негативізм. Фізична та словесна агресія мають зовнішній вираз, тоді як інші її форми мають досить прихований характер: вандалізм, спостереження за знуцаннями, псування майна та одягу, роздратування та вічне невдоволення, образа та почуття провини, надмірна підозрілість, нападки та критика на адресу іншої людини. Будь-яка форма агресивної поведінки спрямована на вперте відстоювання підлітком своєї самості. Оскільки базисними потребами дитини є свобода і самовизначення, вихователь, який позбавляє дитини свободи дій, вбиває природні сили його розвитку.

У V блоці оцінюється самоушкоджуюча (аутоагресивна) поведінка (СП) (питання з 61 по 75), прагнення заподіяти собі біль та/або фізичну шкоду, як свідому відмову людини від життя, пов'язану з діями, спрямованими на її припинення, або незавершеними спробами.

2. Методика діагностики схильності до поведінки, що відхиляється (СОП) є стандартизованим тест-опитувальником, призначеним для вимірювання готовності

(схильності) старших школярів до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється.

Опитувальник являє собою набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимір готовності (схильності) до реалізації окремих форм поведінки, що відхиляється. Методика передбачає облік та корекцію установки на соціально бажані відповіді досліджуваних. Шкали опитувальника поділяються на змістовну та службову. Змістовні шкали спрямовані на вимір психологічного змісту комплексу пов'язаних між собою форм девіантної поведінки, тобто соціальних та особистісних установок, що стоять за цими проявами. Службова шкала призначена для вимірювання схильності досліджуваного давати про себе соціально-схвалювану інформацію, оцінки достовірності результатів опитувальника в цілому, а також для корекції результатів за змістовними шкалами залежно від виразності установки піддослідного на соціально-бажані відповіді.

Опитувальник складається з 98 тверджень, поданих у Додатку Б, на які випробуваний відповідає «так» чи «ні».

3. Опитувальник А. Басса – А. Дарки, дозволяє провести діагностику як агресії загалом, так і окремих її видів.

А. Басс та А. Дарка у 1957 році запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їхню думку, показників та форм агресії: фізичної, вербальної, непрямой. Ця методика призначена для діагностики рівня ворожості та агресивності підлітків.

А. Басс, який сприйняв ряд положень своїх попередників, поділяв поняття «агресія» та «ворожість» і визначив останню як «реакцію, що розвиває негативні почуття та негативні оцінки людей і подій». Створюючи опитувальник, що диференціює прояви агресії та ворожості, А. Басс та А. Дарка виділили такі види агресивних реакцій:

- фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої людини;
- непрямая агресія – обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована;
- роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при

найменшому збудженні, запальність, грубість;

- негативізм – опозиційна манера у поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти звичаїв і законів;
- образа – заздрість та ненависть до оточуючих за дійсні та вигадані дії;
- підозрілість – в діапазоні від недовіри та обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують та завдають шкоди;
- вербальна агресія - вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози);
- почуття провини - можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що чинить зло і відчуває докори совісті.

При складанні опитувальника автори користувалися такими принципами:

1. Питання може відноситися лише до однієї форми агресії.
2. Питання формулюються таким чином, щоб найбільше послабити вплив суспільного схвалення відповіді на запитання.

Опитувальник складається з 75 тверджень, поданих у Додатку В, на які випробуваний відповідає «так» або «ні».

4. Діагностичний опитувальник виявлення схильності до різних форм девіантного поведінки «ДАП-П» (для учнів загальноосвітніх установ 14-17 років). Опитувальник ДАП-П спрямовано на виявлення осіб, схильних до різних видів девіантної поведінки.

Опитувальник складається з 3-х блоків:

- схильність до адиктивної поведінки,
- схильність до делінквентної поведінки,
- схильність до суїциду.

Підсумовування показників за всіма блоками визначає інтегральну оцінку схильності до девіантної поведінки. Опитувальник містить 48 питань (тверджень), поданих у Додатку Г, на кожний з яких обстежуваному пропонується вибрати один із 4 варіантів відповіді.

2.2. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів

Перед використанням вищевказаних методик з кожним старшим школяром була проведена бесіда, під час якої школярам було запропоновано поміркувати про девіантну поведінку. Найбільша кількість старшокласників вважають, що девіантна поведінка полягає у порушенні соціальних норм (72,9%). На другому місці розташувалося визначення девіантної поведінки з погляду заподіяння шкоди іншим людям (20,8%), і лише шість школярів (6,3%) порівняли девіантну поведінку із заподіянням шкоди собі.

Також підліткам було запропоновано вказати види девіантної поведінки, прояви яких були присутні у їхньому житті (таблиця 5).

Таблиця 5. Досвід прояву девіантної поведінки

Юнаки	Дівчата
Куріння (66,7%)	Куріння (78,4%)
Алкоголь (60,0%)	Алкоголь (68,6%)
Наркотичні речовини (31,1%)	Наркотичні речовини (23,5%)
Психоактивні речовини (8,9%)	Психоактивні речовини (7,8%)
Відсутність проявів девіантної поведінки (33,3%)	Відсутність проявів девіантної поведінки (21,6%)

З вказаної таблиці випливає, що кількість дівчат, які мали досвід із курінням та алкоголем, перевищує кількість юнаків з аналогічним досвідом. Ця статистика спростовує той факт, що юнаки схильні до куріння та вживання алкогольних напоїв. Що стосується вживання наркотичних та психоактивних речовин, то тут спостерігається зворотна ситуація, юнаки мають більший досвід у прояву цієї форми девіантної поведінки.

Далі було використано методику виявлення рівня агресії з допомогою опитувальника А. Басса – А. Дарки. Під час проведення методики було отримано такі результати, подані у таблиці 6.

Як видно з таблиці, високий рівень агресивності був виявлений у більшості старших школярів. Для них характерна відкрита ворожість по відношенню до дорослих і однолітків, що часто проявляється в асоціальній поведінці. На уроках поводяться агресивно до дорослого, говорять образливі слова. Виявляють агресію щодо інших школярів без видимої причини. Виявляють вербальну, а деякі фізичну агресію до кривдника, при цьому часто їх не зупиняє присутність дорослих. Виявляли негативізм та агресію, відчували тривогу з приводу прийняття себе іншими дітьми.

Таблиця 6. Результати діагностики з методики А. Басса – А. Дарки

Шкала агресії	Низький рівень кільк. осіб (%)	Середній рівень кільк. осіб (%)	Високий рівень кільк. осіб (%)
Фізична агресія	12 (12,5%)	31 (32,3%)	53 (55,2%)
Непряма агресія	21 (21,9%)	43 (44,8%)	32 (33,3%)
Роздратування	14 (14,6%)	19 (19,8%)	63 (65,6%)
Негативізм	8 (8,3%)	38 (39,6%)	50 (52,1%)
Образа	9 (9,4%)	29 (30,2%)	58 (60,4%)
Підозрілість	19 (19,8%)	46 (47,9%)	31 (32,3%)
Вербальна агресія	11 (11,5%)	16 (16,7%)	69 (71,8%)
Почуття провини	12 (12,5%)	34 (35,4%)	50 (52,1%)

У випробуваних із середнім рівнем агресивності та ворожості у поведінці спостерігалися агресивні реакції на випадкові дії інших дітей, виявлялася звична ворожість до своїх однокласників. У піддослідних з низьким рівнем агресивності та ворожості слаборозвинені вольові якості, у поведінці спостерігалися схильність до впливу лідера, підпорядкування.

Методика схильності до поведінки, що відхиляється (А.Н. Орел) з урахуванням співвіднесення зі сторонами життя учнів дозволила зробити такі висновки за всіма представленими шкалами.

1. Шкала настанови на соціальну бажаність. Показники всіх учнів свідчать про помірну тенденцію дати під час заповнення опитувальника соціально-бажані відповіді.

2. Шкала схильності до подолання норм і правил. Показники 51 старшого школяра (53,1%) свідчать про схильність до порушення встановлених норм та правил поведінки, про нонконформістські установки випробуваних, про бажання шукати певні труднощі, долаючи їх надалі. Показники 17 (17,7%) учнів свідчать про надзвичайну виразність нонконформістських тенденцій. Результати 28 старших школярів (29,2%) дозволяють зробити висновок про високий інтелектуальний рівень піддослідних, про здатність дотримуватися стереотипів і встановлених норм і правил.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки. Майже половина – 47 учнів мають схильність до уникнення реальності у вигляді зміни свого психічного стану. Результати цих підлітків свідчать про орієнтацію на чуттєвий бік життя. Інша половина (49 школярів) не висловила зазначених тенденцій.

4. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки. 65 опитаних (67,7%) не мають тенденції до саморуйнівної поведінки, тенденції до соматизації тривоги. Показники 31 старшого школяра (32,3%) зводяться до низької цінності свого життя, схильності до ризику. Характерно, що серед зазначених школярів 23 особи – жіночої статі.

5. Шкала схильності до агресії та насильства. 77 старших школяра (80,2%) не мають виразності агресивних дій, що говорить про неприйнятність насильства. Результати 19 старших школярів (19,8%) говорять про схильність вирішувати проблеми через насильство, приниження партнера для стабілізації самооцінки.

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій. 68 школярів (70,8%) має показники слабкого вольового контролю, це може бути виражено як у нездатності контролювати поведінкові прояви, так і у небажанні цього. Показники 28 школярів (29,2%) свідчать про жорсткий самоконтроль емоційних реакцій.

7. Шкала схильності до делінквентної поведінки. Ця шкала хоч і має

умовний характер, але здатна визначити готовність старшого школяра розпочати реалізацію зазначеної форми поведінки. Сорок школярів (41,7%) мають високу готовність до реалізації делінквентної поведінки. Результати 56 школярів (58,3%) говорять про не вираженість зазначених тенденцій.

Далі для додаткового дослідження схильності до девіантної поведінки серед зазначених раніше респондентів використали також «Діагностичний опитувальник для виявлення схильності до різних форм девіантної поведінки» (ДАП-П). Результати зазначеного опитувальника зображені графічно у відсотковому співвідношенні на рисунку 1.

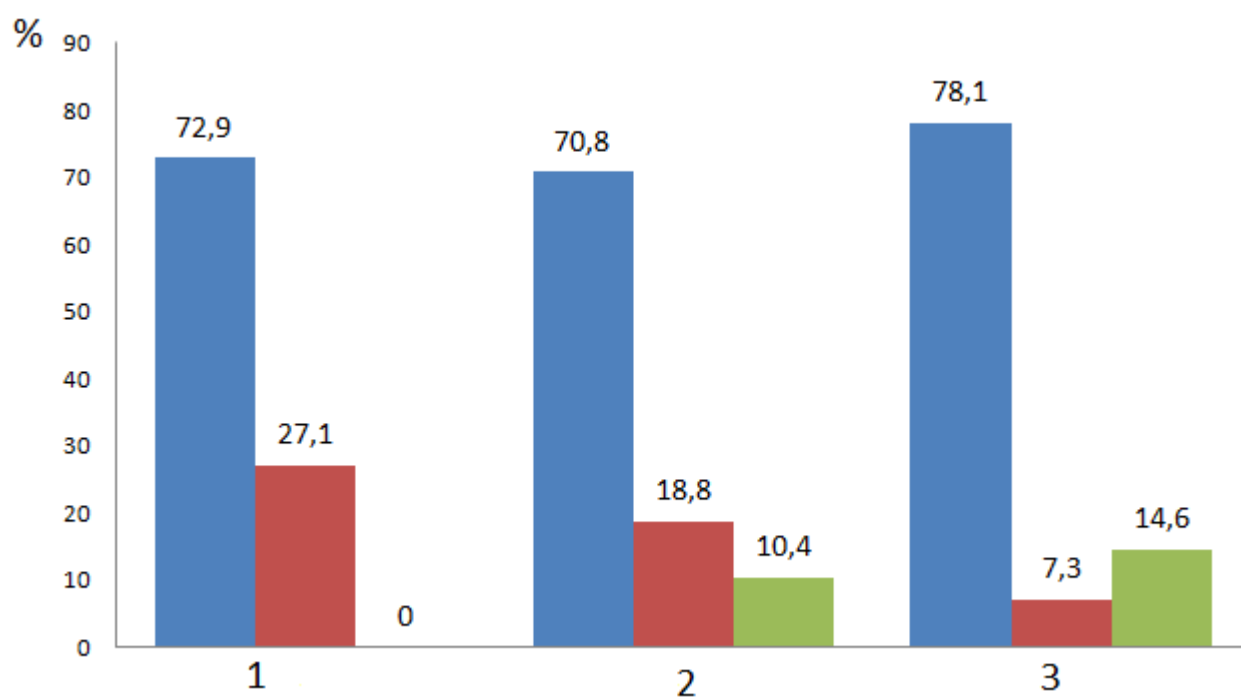

Рисунок 1. Результати виявлення схильності до різних форм девіантної поведінки (1 – адиктивна поведінка, 2 – делінквентна поведінка, 3-суїцидальна схильність)

В експериментальній вибірці присутні старші школярі із суїцидальною схильністю (14,6%), а також сім старших школярів із високою схильністю до неї (7,3%), що потребує певного втручання у життєдіяльність даних учнів.

У зв'язку з виявленими схильностями низки старших школярів до девіантної

(18,8%), у тому числі і суїцидальної поведінки, був використаний додатково опитувальник діагностики девіантної поведінки неповнолітніх (тест СДП – схильності до девіантної поведінки), який крім трьох названих вище категорій також дозволяє визначити схильність до соціально бажаної та агресивної поведінки. Результати також пропонується подивитись наочно (окремо для юнаків та дівчат) на рисунку 2.

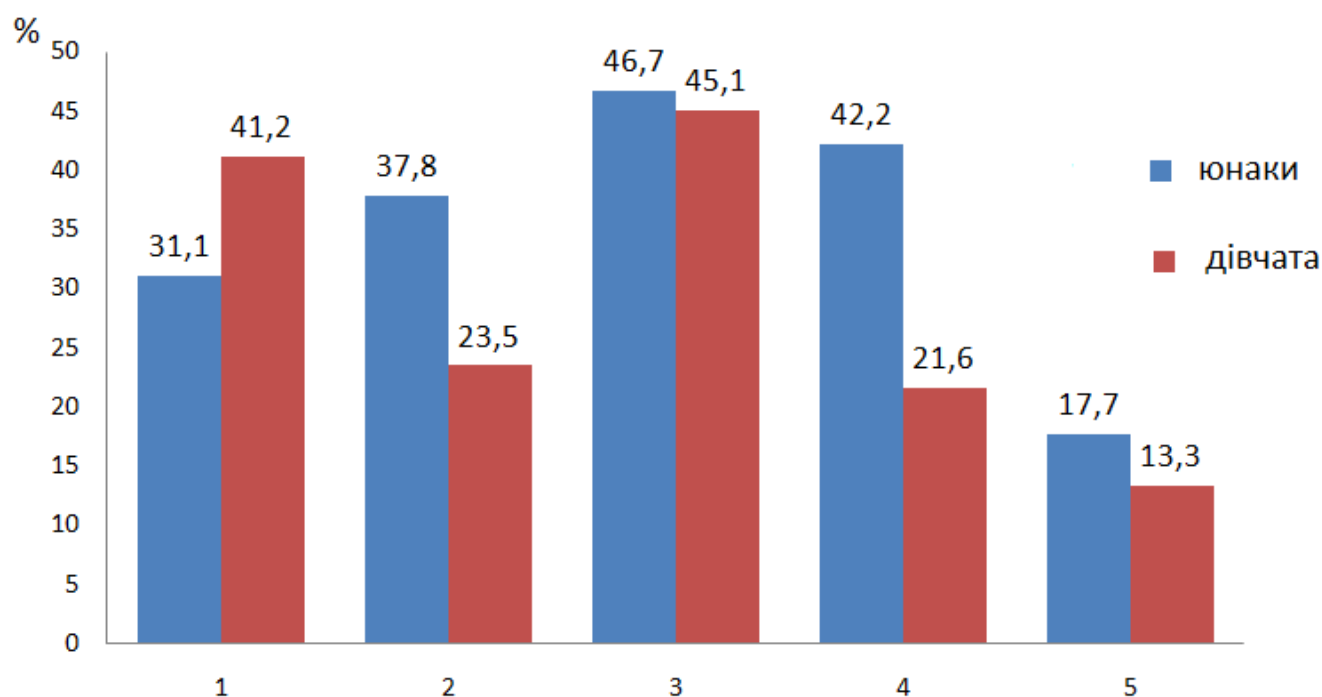

Рисунок 2. Результати виявлення схильності юнаків та дівчат до поведінки, що відхиляється (1 - соціально бажана поведінка, 2 - деліквентна поведінка, 3 - адиктивна поведінка, 4 - агресивна поведінка, 5 - суїцидальна поведінка)

За приведеними результатами можна зробити такі висновки.

За першим показником соціально бажаної поведінки дівчини (41,2%) набрали у відсотковому співвідношенні більше, ніж юнаки (31,1%). Звідси випливає, що дівчата більш комунікабельні в групі, спілкування представляє для них провідний вид діяльності та основу психічного та особистісного розвитку.

Деліквентна поведінка знаходить відображення у старших школярів чоловічої статі (37,8%) частіше, ніж у старших школярів жіночої статі (23,5%). Такі

форми поведінки, як дрібні хуліганства, лихослів'я, дисциплінарні провини у школі тощо більше властиві юнакам.

Адиктивна поведінка, тобто зловживання алкоголем, курінням тощо практично рівномірно розподілено між старшими школярами обох статей. Якщо ще кілька років тому цей показник залишався в рази більшим у юнаків, то зараз, зокрема у питанні куріння, відбулися кардинальні зміни. Так, це пов'язано насамперед із розвитком на українському ринку електронних сигарет. Vaping або вейпінг, як його називають в Україні – це вдихання та видихання парів, що виробляються нагрітою рідиною з нікотином з електронної сигарети чи вейпу, випарника. Компанії виробники категорично заперечують той факт, що підлітки входять до цільової аудиторії споживачів, проте критики відзначають наявність зображень молоді в рекламних роликах та на зображеннях, кольорову гаму, яка зазвичай використовується для залучення тінейджерів, анімацію, акторів віком до 21 року. Працює також і подача основної ідеї: вейпінг «робить вас щасливішим і підвищує соціальний статус курця». У зв'язку з чим кількість школярів жіночої статі, що курять, зросла в рази за останні два роки.

Агресивна поведінка являє собою як вербальну, так і фізичну агресію. Виходячи з проведеного дослідження, старші школярі чоловічої статі (42,2%) виявляють агресію вдвічі частіше, ніж дівчата (21,6%). Агресія, як правило, проявляється і в протистоянні з батьками вдома, і надалі може стати рисою характеру на довгі роки. Для агресії необов'язково мати своє пряме зовнішнє вираження, оскільки для школяра вона може носити і прихований характер, наприклад, спостереження за знущаннями над іншими, образи, надмірна підозрілість, неконструктивна критика на адресу інших людей.

Що стосується схильності до суїцидальної поведінки, то за підсумками даного опитувальника, вона була виявлена також у кількох людей обох статей (у дівчат цей відсоток більший). Це виявляється, перш за все, у тому, що старші школярі прагнуть завдати собі шкоди, свідомо відмовляючись від життя.

Таким чином, отримані дані свідчать про необхідність проведення спеціальних заходів, які коригують девіантну поведінку старших підлітків.

Висновки до розділу 2

У ході експериментальних досліджень методика схильності до поведінки, що відхиляється (А.Н. Орел) дозволила виділити максимальні показники за такими шкалами: за шкалою схильності до подолання норм та правил: 53,1% учнів виявляють схильність до порушення встановлених норм та правил поведінки, за шкалою вольового контролю емоційних реакцій - 70,8% учнів мають показники слабого вольового контролю, це може бути виражено як у нездатності контролювати поведінкові прояви, так і у небажанні робити це.

Також були виявлені (за допомогою методики ДАП-П) піддослідні із схильностями до девіантної (18,8%), у тому числі й суїцидальної поведінки, що потребує певного втручання у життєдіяльність цих старших школярів.

Делінквентна поведінка знаходить відображення у старших школярів чоловічої статі (37,8%) частіше, ніж у старших школярів жіночої статі (23,5%). Адиктивна поведінка, тобто зловживання алкоголем, курінням зустрічається однаково, як у юнаків, так і у дівчат. Агресивна поведінка у старших школярів має достатній ступінь виразності, однак у юнаків цей показник удвічі більший, ніж у дівчат.

За результатами проведення психодіагностичних методик можна дійти невтішного висновку у тому, що старші школярі схильні до поведінки, що відхиляється, отже, є необхідність у розробці програми з профілактики та корекції девіантної поведінки.

РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

3.1. Система занять, спрямованих на корекцію девіантної поведінки підлітків.

Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх - це комплекс заходів, спрямованих на її попередження. Психолого-педагогічний вплив – це низка профілактичних заходів, спрямовані на усунення зовнішніх і внутрішніх причин, факторів та умов, що викликають ті чи інші відхилення у розвитку дітей.

Середовище однолітків стає однією з найважливіших складових життя, розвитку та соціальної поведінки старших школярів. Згуртований, гармонійний шкільний колектив – це відмінна платформа для розвитку у підлітків необхідних соціально прийнятних комунікативних навичок, самосвідомості, прийняття соціальних правил і норм. Теплі, довірчі взаємини у класному колективі дають старшому школяру можливість пережити емоційний контакт із групою, відчуття себе повноцінним членом суспільства, прийняти дорослі ролі, апробувати почуття солідарності, взаємної підтримки, групової власності.

Шкільний колектив – це своєрідний соціальний «полігон», де успішно відпрацьовуються та засвоюються чоловічі та жіночі ролі, встановлюються зріліші стосунки з однолітками, формується соціально прийнятна та відповідальна поведінка. Це, своєю чергою, призводить до переживання почуття автономії, емоційного комфорту. Тому своєчасні заходи щодо виявлення конфліктних і деструктивних настроїв у шкільному колективі можуть виступати профілактикою форм поведінки, що відхиляється.

Дана система занять призначена для роботи зі старшими школярами з девіантною поведінкою, які мають проблеми в особистісному розвитку, у навчальній діяльності, у взаєминах з дорослими та однолітками. Працюючи з

такими школярами у межах психолого-педагогічного супроводу потрібно терпіння, чуйність, тактовність і системність.

Необхідно створити їм спокійну, сприятливу для концентрації уваги обстановку, оцінювати не тільки результат, а й старання школяра, враховувати їх. При організації занять із цими школярами рекомендована мала наповнюваність групи із чітко регламентованим режимом і правилами.

Рекомендується проводити корекційні заняття у груповій формі по 7 осіб. Групова робота сприяє зниженню рівня дискомфорту підлітка при взаємодії з дорослими, підвищує рівень самооцінки та самоствердження, дозволяє «відточувати» навички конструктивної соціальної взаємодії.

Мета занять: створення умов для ранньої профілактики форм поведінки, що відхиляється, створення умов для зниження схильності до девіантної поведінки.

Під час занять необхідно:

- 1) сприяти розвитку навичок співробітництва, прояву активності соціально прийнятними способами;
- 2) сформувати у підлітків позитивне ставлення до себе, навколишнього та навколишнього світу в цілому;
- 3) створити умови для формування та розвитку навичок вербального та невербального спілкування;
- 4) скоригувати негативні особисті прояви через розвиток саморегуляції, рефлексії, самосвідомості;
- 5) актуалізувати досвід нівелювання девіантної поведінки, сприяти закріпленню позитивних зразків поведінки.

Форма проведення – групова робота.

Кількість занять – 9 занять по 45 - 55 хвилин кожне (перше заняття найдовше за часом).

Кількість учасників однієї групи – 8 осіб.

Структура занять:

1. Вступна частина спрямована на знайомство учасників групи та встановлення оптимального настрою перед майбутньою діяльністю.

2. Основна частина складається з низки вправ та ігор, спрямованих на вирішення поставлених завдань.

3. Заключна частина передбачає підбиття підсумків кожного із занять (рефлексивна частина) і включає ритуал прощання.

Зміст занять:

Заняття №1

Тема: «Повне занурення»

Матеріали та обладнання: папір формату А4, м'яч, олівці, фломастери, дрібні предмети, картки з перерахуванням почуттів, картки із зображенням геометричних фігур, картки із зображенням осіб, дерева з картону, кошик.

Вступна частина

Слова психолога, або методиста на початку занять: Всім добрий день! На нас чекає велика спільна робота, а тому треба познайомитись. Ви вже знаєте один одного, але я пропоную знову познайомитися. Як ми це зробимо – нам потрібно вибрати тренінгове ім'я. Воно може бути новим, оригінальним чи своїм власним. Потрібно написати його на картці бейдж. Всі учасники та ведучий протягом усього тренінгу звертатимуться до вас лише за цим ім'ям.

Час уявлення себе.

Зробимо це так: по черзі кожен надягає бейдж, потім представляється і каже, з яким настроєм він прийшов. Ось ми й познайомились.

Тепер найважливіша частина заняття – прийняття правил роботи у групі.
Правила групи:

- Чути і слухати.
- Перебивати не варто.
- Довіряти.

Одна з умов тренінгу – висока довіра та повага між нами.

– «Тут і тепер». Основна наша мета сьогодні – побачити своє відображення у групі, як у дзеркалі, забути всі розбіжності, говорити лише про те, що відбувається прямо зараз.

- Щирість. Це може бути складно, але те, що ми думаємо і відчуваємо з приводу того, що відбувається, потрібно висловлювати без будь-якого побоювання, тому що сьогодні ми один одного розуміємо і приймаємо такими, якими ми є.

– Правило нерозголошення. Все, що відбувається у групі, не слід виносити за межі групи.

– «Ні» оцінці. Сьогодні об'єктами обговорень стають не люди, а їхні висловлювання та вчинки.

– Активність.

– Правило «Стоп». Це правило дає кожному можливість будь-якої миті «вийти з гри». Деяким учасникам важливо знати, що, якщо їм важко, наприклад, бути відвертими, ділитися особистими переживаннями, вони можуть сказати стоп.

– Самоаналіз. Після кожної вправи ми спробуємо проаналізувати те, що відбувалося з нами та нашими емоціями, труднощі, з якими довелося зіткнутися. Кожен має право поділитися своїми враженнями та відчуттями.

Основна частина

Вправа «Фломастери»

Ціль: створення умов для командної роботи, спільних дій.

Інструкції. Необхідно замкнути коло, попередньо взявши по одному фломастер. Відстань між учасниками 60-70 см. Вправа полягає в наступному: необхідно, утримуючи фломастери (подушечками вказівних пальців), синхронно виконати ряд непростих дій.

За командою: верх підняти фломастери, опустити їх, повернути у вихідне положення; витягнути фломастери перед собою вперед, відвести назад; зробити крок назад, три кроки вперед, два кроки убік, два кроки назад; встояти на одній нозі та сісти; повернутися у вихідне становище.

Рефлексія. На що орієнтуватися під час виконання дій? Чому з першого разу не вдається виконати вправу синхронно?

Вправа «Будівля»

Мета: створення ситуації групової взаємодії та розуміння індивідуальних особливостей особистості.

Інструкції. У нашій групі не дуже багато людей, тому ми легко зможемо побудувати шеренгу зростання. А я прошу вас побудуватися за віком: від найстаршого до наймолодшого, але зробити це потрібно мовчки. А тепер за кольором волосся (найтемніший - найсвітліший). Інші варіанти – за кольором телефону, за кольором одягу, за віком, за кількістю гудзиків та ін.

Рефлексія. Тепер ми розуміємо, що займаємо у різних ситуаціях різні місця. Залежно від ситуації, наша роль змінюється – це нас відрізняє один від одного, але при цьому робить унікальними та неповторними.

Вправа «Капелюх»

Мета: створення умов вдосконалення групової взаємодії.

Інструкції. Беруть участь кілька команд. Гравець однієї команди витягає з капелюха слово та намагається пояснити його своїй команді. Хід зазвичай обмежують таймером (30-60 секунд). При поясненні не можна називати саме слово, і навіть використовувати його похідні (однокореневе слово). Якщо команда відгадує слово, то гравець залишає його собі і продовжує гру, доки не закінчиться час. У разі, якщо слово не відгадано протягом встановленого часу, слово потрібно повернути назад у капелюх, не оголошуючи його команді. Після кону капелюх передається іншій команді гравців. Гра продовжується до останнього слова в капелюсі. Переможцем стає команда, яка розіграла більше слів.

Рефлексія. Чи було легко працювати в команді? Які дії гравців команди допомагали відгадувати слова?

Вправа «Вигадана історія»

Мета: розвиток слухової пам'яті, уважного слухання партнера зі спілкування.

Інструкції. Один із учасників починає вигадувати оповідь, але навпаки, тобто з кінця (Приклад: «І стали жити вони щасливо і довго».) Наступний учасник вигадує те, що могло бути до цього, обов'язково повторюючи попередню розповідь, і таке далі. Останньому гравцю необхідно відтворити всю казку цілком і вигадати початок.

Заклучна частина

Вправа «Рефлексія»

Мета: аналіз заняття, підбиття підсумків.

Інструкції. Вправа спрямована на підбиття підсумків заняття – рефлексію. Зараз по колу передаватимемо м'яч. У кого в руках м'яч, той вигадує прикметник, який підходить до пройденого заняття. Наприклад, новий, активний, цікавий тощо. Далі слідує резюме у вигляді відповідей на запитання: чому було присвячене заняття? що сподобалось? що не сподобалося? що вийшло?

Рефлексія. Отже, заняття добігає кінця, нам необхідно підсумувати все, чого ми навчилися сьогодні. Для цього дайте відповідь на моє запитання: як ви вважаєте, на що було спрямоване сьогоднішнє заняття? (Згуртування, вміння взаємодіяти, працювати в команді.) Тепер нам потрібно оцінити ступінь згуртування на сьогоднішньому занятті, для цього пропонується система з трьох оцінок (палець вгору, палець убік, палець вниз). Як ви вважаєте, чому не вдалося досягти максимального результату? Наступне питання: Чому ми навчилися сьогодні і чи навчилися взагалі?

Заняття №2

Тема: «Я господар»

Ціль: розвиток навички саморегуляції, особистісних якостей регулювання власної активності.

Матеріали та обладнання: папір формату А4, олівці, м'яч, дрібні предмети.

Вступна частина

Вітання. Вступне слово у тому, що таке саморегуляція. Постановка теми заняття. Повторення правил роботи у групі.

Основна частина

Вправа «Реанімація»

Мета: відпрацювання навички самоконтролю у певних ситуаціях.

Інструкції. Група ділиться на пари за якоюсь ознакою. У парі розподіляються ролі «замороженого» та «реаніматора». За сигналом ведучого «заморожений» застигає у нерухомості. Протягом 1 хвилини «реаніматор» звільняє «замороженого» із застиглого стану. «Реаніматору» не можна торкатися до «замороженого» або спілкуватися з ним. Все, що він має, - це погляд, міміка, жести

і пантоміміка. Ознаками виконання завдання «реаніматором» вважаються мимовільні репліки «замороженого», сміх, посмішка та ін. Далі ролі змінюються, і дія повторюється.

Рефлексія. У якій ролі ви почувалися краще і чому? Чим була важка роль, яка вам не сподобалася?

Вправа «Збирання»

Мета: тренування навички мобілізації під час досягнення мети.

Інструкції. Група ділиться в підгрупи по чотири людини, вони беруться за руки. Завдання: за сигналом підгрупа двома вільними руками збирає якнайбільше предметів. Після завершення сигналу підраховується кількість предметів, зібране школярами. Оголошуються переможці.

Рефлексія. Що сприяло мобілізації сил у підгрупі? Які проблеми виникли під час виконання вправи?

Вправа «План»

Ціль: відпрацювання навички швидкого реагування, роботи в команді. Інструкції. Учасники групи розташовуються за столом та визначають одну спільну мету для всіх. Після того як завдання виконано, кожному пропонується індивідуально розробити програму досягнення бажаної мети. Ця програма буде орієнтовним планом на всі заняття. У ньому можна відобразити особистісні ресурси, які допоможуть дійти спільної мети, дії, бажання та ін.

Рефлексія. Як вам легше працювати – індивідуально чи у групі? Які проблеми виникли під час виконання вправи?

Заклучна частина

Вправа «Прощання»

Мета: підбиття підсумків заняття.

Інструкції. Вправа у колі. Зараз по колу передаватимемо м'яч. У кого в руках м'яч, той має можливість висловити свої емоції, переживання на сьогоднішньому занятті, подякувати іншим, подякувавши за відвертість.

Рефлексія. Що сьогодні вийшло, а що ні? Які проблеми виникли під час виконання вправ?

Заняття №3

Тема: «Особистість у групі»

Мета: усвідомлення індивідуальності та унікальності своєї особистості, формування вміння розуміти співрозмовника, розвиток навички конструктивного спілкування.

Матеріали та обладнання: папір формату А4, планшети, ручки, олівці, фломастери, м'яч.

Вступна частина

Вітання. Вступне слово про те, що таке особистість. Постановка теми заняття. Знайомство. Повторення правил роботи у групі.

Основна частина

Вправа «Реклама»

Мета: усвідомлення індивідуальності та унікальності своєї особистості.

Інструкції. Намалюй рекламу для себе, включивши до неї короткий текст, ілюстрації та інших. Презентуй себе так, ніби у рекламі.

Рефлексія. Які проблеми виникли? Як ми вчимося долати труднощі при презентації себе?

Вправа «Посмішки»

Ціль: формування вміння слухати, розуміти співрозмовника, розвиток навички конструктивного спілкування.

Інструкції. Людина має привчити себе до того, щоб звичайним виразом її обличчя була тепла доброзичлива посмішка. Якщо немає посмішки, то обличчя повинне виражати готовність до неї. Це неможливе без відчуття внутрішньої посмішки. Таким чином, зараз ми вчимося посміхатися різними способами. Спочатку представимо, як би посміхалися, якщо всіх нас вразило збентеження, а тепер радість від вищої оцінки за іспит з математики?

Рефлексія. Чи важко посміхатися просто так?

Вправа «Подорож у минуле»

Мета: оцінка особистісних особливостей у розвитку.

Інструкції. Зараз вам будуть видані карти (малюнки) із схематичним зображенням п'яти осіб, збудованих за зростанням. Вам необхідно згадати, якими вони були 10, 8, 5 років тому; 3 роки та 1 рік тому. Отже, під кожною фігуркою ви повинні написати вік, в якому себе згадали, і якості, які ви мали в цей період життя. На спогад приділяється 3 – 5 хвилин. Тепер, коли всі закінчили «Подорож у минуле», ми вислухаємо відповідає на запитання: «У якому віці відбулися зміни, і чим вони були викликані?». Зміни у нашому житті неминучі, і вони відбуваються у будь-якому віці. Щоб зрозуміти людину, необхідно ознайомитися з тим, який життєвий шлях вона пройшла і який життєвий досвід набула.

Рефлексія. Чи було важко простежити зміни свого розвитку, відобразити це на аркуші паперу та проаналізувати свої зміни? Чому у всіх різні спогади?

Вправа «Особливості»

Мета: створення ситуації групової взаємодії та розуміння індивідуальних особливостей особистості.

Інструкції. У нашій групі не дуже багато людей, тому ми легко зможемо вишикуватися за зростом. А я прошу вас побудуватися за кольором волосся: від найсвітлішого до найтемнішого, але зробити це необхідно мовчки. А тепер за кольором очей. (Варіанти – за алфавітом, за віком, за кольором одягу та ін.)

Рефлексія. Тепер ми розуміємо, що займаємо у різних ситуаціях різні місця. Залежно від ситуації, наша роль змінюється – це нас відрізняє один від одного, але при цьому робить унікальними та неповторними.

Заключна частина

Вправа «Питання-відповідь»

Мета: підбиття підсумків заняття, повторення пройденого.

Інструкції. Учасники поділяються на дві команди. Завдання кожної команди наступне: придумати максимум запитань на тему заняття. Після групи змінюються питаннями, і кожна з підгруп відповідає на питання суперників.

Рефлексія. Які питання поставили вас у скрутне становище? Які проблеми виникли під час виконання вправи?

Заняття №4

Тема: «Люди разом»

Мета: опрацювання соціально прийнятних безконфліктних моделей поведінки у спілкуванні та взаємодії, формування вміння розуміти співрозмовника.

Матеріали та обладнання: картки з перерахуванням почуттів, м'яч.

Вступна частина

Вітання. Вступне слово у тому, що таке «група» і важливість особистості групи. Постановка теми заняття. Повторення правил роботи у групі.

Основна частина

Вправа «Невелика різниця»

Мета: аудіювання та аналіз притчі «Невелика різниця».

Інструкції. Послухайте притчу і визначте, яка модель взаємодії тлумачів снів найуспішніша. Один східний володар побачив страшний сон, ніби в нього випали один за одним усі зуби. У сильному хвилюванні він покликав до себе тлумача снів. Той вислухав його стурбовано і сказав: «Володарю, я повинен повідомити тобі сумну новину. Ти втратиш одного за одним усіх своїх близьких». Ці слова викликали гнів володаря. Він наказав кинути у в'язницю нещасного і покликати іншого тлумача, який, вислухавши сон, сказав: «Я щасливий повідомити тобі радісну звістку – ти переживеш усіх своїх рідних». Володар був втішений і щедро нагородив його за це передбачення. Придворні дуже здивувалися. «Адже ти сказав йому те саме, що й твій бідний попередник, то чому ж він був покараний, а ти винагороджений?» – питали вони. На що була відповідь: «Ми обоє однаково тлумачили сон. Але все залежить від того, не що сказати, а як сказати».

Рефлексія. Яка модель взаємодії тлумачів снів найуспішніша? Як ви розумієте сенс притчі? Який прихований посил у притчі?

Вправа «У поїзді»

Мета: формування та розвиток емпатійності.

Інструкції. Потрібно поділитися на дві команди, одна з яких утворює невелике коло, інші стають спостерігачами. Та група, яка у колі, отримує картки з перерахуванням тих почуттів, які вони демонструватимуть під час вправи (Радість, захоплення, веселощі. Сум, туга, смуток. Злість, роздратування, гнів. Побоювання,

тривога, страх. Здивування, захопленість, азарт. Байдужість, нудьга.) Розголошувати текст картки заборонено. Підгрупі, що бере участь, запропонована ситуація поїздки в купе поїзда. За деякий час з'ясовується, що всі присутні працюють продавцями. Виникає розмова, у якій кожен демонструє своє ставлення до роботи та свої почуття, не називаючи їх. Після завершення розмови спостерігачі роблять свої припущення, які почуття викликає робота у кожного з тих, хто грає і як вони виявлялися. Учасники міняються місцями, після чого ситуація повторюється. Гравцям надаються нові картки.

Рефлексія. Які зовнішні ознаки вираження почуттів та станів у тих, хто грає? Наскільки легко чи важко було показувати почуття та чому? З якими почуттями найважче впоратися?

Вправа «Виконавець»

Ціль: розвиток емпатійності, зниження вимогливості до інших.

Інструкції. Ви звикли виконувати всі свої бажання, а тепер спробуйте виконувати бажання близьких, рідних вам людей, своїх знайомих, однокласників. Спробуйте жити відповідно до тих вимог, які вони пред'являють, а не ви. Виберіть найбільш приємну для вас людину і постарайтеся виконати всі її бажання без будь-яких умов з вашого боку.

Рефлексія. Чи важко виконувати бажання інших без будь-яких умов з вашого боку?

Заклучна частина

Вправа «Дерево»

Мета: підбиття підсумків заняття.

Інструкції. Перед нами дерево, на отриманих картках, вам необхідно відобразити всі терміни та поняття, які прозвучали на занятті. Картки кріпляться до дерева. Пізніше кожен презентує свої відповіді.

Рефлексія. Що сьогодні вийшло, а що ні? Які проблеми виникли під час виконання вправи?

Заняття №5

Тема: «Фактори ризику»

Ціль: осмислення девіантної поведінки, формування вміння протистояти тиску з боку.

Матеріали та обладнання: дерева з картону, чисті картки, фломастери, м'яч.

Вступна частина

Вітання. Вступне слово у тому, що таке «чинники ризику», що вони небезпечні. Постановка теми заняття. Повторення правил роботи у групі.

Основна частина

Вправа «Повітряна куля»

Мета: відпрацювання навички управління станом м'язової напруги та розслаблення.

Інструкції. Встаньте, закрийте очі, руки підніміть нагору, наберіть повітря. Уявіть, що ви велика повітряна куля, наповнена повітрям. Необхідно знаходитися в такій позі 1-2 хвилини, напружуючи всі м'язи тіла. Потім уявіть собі, що у кулі з'явився невеликий отвір. Повільно починайте випускати повітря, одночасно розслаблюючи м'язи тіла: кисті рук, потім м'язи плечей, шиї, корпусу, ніг і т.д. Запам'ятайте відчуття у стані розслаблення. Виконуйте вправу до досягнення оптимального психоемоційного стану. А при сильній нарузі ви можете виконати 10-20 присідань або 10-20 стрибків на місці.

Рефлексія. Чи допомагає вправа позбутися тривоги, напруження, якщо ні, то чому?

Вправа «Фактори ризику»

Мета: осмислення девіантної поведінки.

Інструкції. Група поділяється на дві команди. Кожній команді дається дерево та чисті картки. На картках необхідно написати ті фактори, які призводять до різних ризиків антигромадської поведінки та повісити на дерево. Та команда, яка набере більше балів, виграє. Потім кожен учасник вибирає собі тему з чинників ризику і складає розповідь. Розповіді зачитуються вголос.

Рефлексія. Що викликало труднощі? Чи вдалося впоратися із труднощами? Чи дійсно ті фактори, які ми позначили, можуть призвести до негативних

наслідків? Що робити, щоб цього не сталося? Які фактори ми можемо віднести до тих, що призводять до девіантної поведінки і чому?

Вправа «Скажи «ні»»

Мета: формування навички аргументованої відмови, вміння протистояти тиску із боку.

Інструкції. Група поділяється на пари. Кожній команді дається завдання: один пропонує іншому щось зробити, а другий має відмовитись. Після опрацювання напарники міняються місцями. Приклади «договорів»: встати; дати списати англійську; прогуляти урок; помінятися футболками тощо.

Рефлексія. Які способи відмови використовувалися в процесі виконання вправи, які були успішнішими, які – менш? Які почуття викликали необхідність сказати «ні»? Що відбувалося під час отримання відмови? Що викликало труднощі під час виконання вправи? Як вдалося впоратися із труднощами?

Заключна частина

Вправа «Прощання»

Мета: підбиття підсумків заняття.

Інструкції. (Вправа у колі) Зараз по колу передаватимемо м'яч. У кого в руках м'яч, той ділиться своєю думкою на тему заняття.

Рефлексія. Що сьогодні вийшло, а що ні? Які проблеми виникли під час виконання вправ? Які дії призводять до девіантної поведінки? Як запобігти девіантній поведінці?

Заняття №6

Тема: «Конфронтація»

Ціль: відпрацювання вміння протистояти впливу з боку.

Матеріали та обладнання: папір формату А4, кошик, ручки, олівці.

Вступна частина

Вітання. Вступне слово про те, що таке правопорушення. Постановка теми заняття. Повторення правил роботи у групі.

Основна частина

Вправа «Протистояння»

Мета: розвиток вміння протистояти впливу з боку та нести відповідальність за дії та бездіяльність.

Інструкції. Школярам пропонується обговорити: що таке вплив та на що чи на кого можна вплинути? Вплив – це здатність переконати людину вчинити так, як хочеться тобі, або здатність вжити будь-яких дій, що змінюють результат ситуації. Після цього обговорюється: чи завжди вплив носить негативний характер? Чи можна виявити, коли на вас намагаються негативно вплинути? Які є ще способи негативного впливу? (Залякування, шантаж, загроза, наслідування, залежність, побиття, тиск на особистість і т.д.) Далі пропонується висловитися, чи хочеться їм піддаватися такому впливу і яких наслідків може призвести угода. Що потрібно робити, щоб не піддатися негативному впливу? Звернення по допомогу – це не визнання своєї слабкості, а прояв здатності протистояти. Далі групі необхідно скласти план безпеки. До плану мають бути включені такі пункти, як звернення до батьків та дорослих, до вчителів, до органів поліції, телефонів довіри. Далі учасники представляють план безпеки та захищають висунуті у ньому положення.

Рефлексія. Який сенс можна винести із вправи?

Вправа «Випусти пар»

Мета: опрацювання образ, що виникають у стосунках між старшими школярами.

Інструкції. Необхідно сісти в одне спільне коло. Правила прості: кожен із вас може сказати іншим, що йому не подобається і за що він злиться на будь-кого. Не потрібно виправдовуватися, якщо на вас скаржаться. Просто вислухайте все, що вам кажуть. Черга «спустити пар» дійде до всіх. Тому, кому з вас нема на що поскаржитися, може сказати: «Мені поки що не треба «спускати пар». Коли коло завершиться, учасники, на яких скаржилися, можуть висловитись із цього приводу.

Рефлексія. Подумайте про те, що вам сказали. Чи ви почули про щось таке, що могли б і хотіли б змінити в собі? Якщо так, ви можете сказати про це.

Заклучна частина

Вправа «Крокодил»

Мета: формування невербальних навичок та їх розуміння.

Інструкції. У кошику лежать слова, які необхідно невербально зобразити так, щоб інша людина здогадалася (до побачення, прощавай, до нових зустрічей та інші).

Рефлексія. Що нового сьогодні впізнали? Які емоції викликало сьогоднішнє заняття?

Заняття №7

Тема: «Правило»

Ціль: формування уявлень про необхідність законослухняної поведінки.

Матеріали та обладнання: папір формату А4, олівці, фломастери, ручки.

Вступна частина

Вітання. Вступне слово про те, що таке правило. Постановка теми заняття. Повторення правил роботи у групі.

Основна частина

Вправа «Згладжування конфліктів»

Ціль: створення умов для відпрацювання навичок згладжування конфліктів.

Інструкції. Як ви вже знаєте, дуже важливо вміти швидко та ефективно згладжувати конфлікти. Зараз ви спробуєте досвідченим шляхом з'ясувати, як можна врегулювати конфлікти. Поділіться на групи по три особи. Протягом п'яти хвилин кожна підгрупа, що складається з чотирьох осіб, має вигадати сценарій, за яким троє з вас представляють конфліктуючі сторони, а четвертий буде миротворцем, суддею.

Рефлексія. Які методи згладжування конфліктів було продемонстровано? Які цікаві знахідки учасники використовували під час гри? Як варто повести себе тим учасникам, яким не вдалося згладити конфлікт?

Вправа «Чи можна без правил?»

Мета: пошук підстав для необхідності існування законів.

Інструкції. Раптом у нашій країні, на нашій планеті перестали існувати правила та закони. Кожен учасник повинен уявити знайому ситуацію, в якій він намагається повестися в прийнятний спосіб, наприклад, отримати посилку поштою. У цей час інші школяри йому заважають, посилаючись на відсутність

правил та законів, де одержувач має беззаперечне право на її отримання. Ситуації розігруються кілька разів.

Рефлексія. Як стали жити та взаємодіяти люди без встановлених правил? Коли існують закони – це погано чи добре? Кому потрібно дотримуватися законів: потенційним злочинцям чи всім громадянам?

Заклучна частина

Вправа «Карта»

Мета: підбиття підсумків заняття.

Інструкції. На закінчення ми намалюємо дві карти нашого настрою. Одна карта буде відображати ті наші емоції, якби зараз ми опинилися у світі без законів та правил, а також їх виконання. Друга карта відобразить існуючий світ, де існують закони та правила.

Рефлексія. Яка карта настрою вам ближча? Що робити для того, щоб у світі завжди дотримувалися законів і могли б захищати кожного з нас?

Заняття №8

Тема: «Я – важливий»

Мета: розвиток самоствавлення, поважного ставлення до своєї особистості.

Матеріали та обладнання: папір формату А4, олівці та картки із зображенням осіб.

Вступна частина

Привітання. Постановка теми заняття. Повторення правил роботи у групі.

Основна частина

Вправа «Футболка з написом»

Ціль: самовираження, фіксування настрою на початку тренінгу.

Інструкції. Необхідно всім придумати, уявити собі фасон, колір, значущий напис на футболці і розповісти про це оточуючим.

Рефлексія. Чому саме цей колір вибрано для футболки? Що означає напис-девiз на футболці?

Вправа «Впевненість у собі»

Мета: створення умов для саморозкриття та самоприйняття.

Інструкції. Працює вся група, але по черзі. Перший учасник сідає на стілець навпроти інших і говорить про себе, розкриваючи свої переживання, емоції, почуття, хвилювання чи інше. Основний учасник може вести розповідь із заплющеними очима. Після закінчення монологу основного учасника інші учасники можуть поставити йому різні питання. Після всіх виступів вправа закінчується.

Рефлексія. Що сподобалось? Що не сподобалось? Чи було легко чи важко відкритися?

Вправа «Ведучий та ведений»

Мета: розвиток здатності самовираження та самовпевненості.

Інструкції. Учасники стають один за одним. Під музику «паровозик» починає рухатися, при цьому перший учасник колони стає ведучим, інші – веденими. Ведучий задає темп іншим, які повторюють рухи ведучого. За сигналом психолога перший учасник переходить у кінець і стає веденим.

Рефлексія. У якій ролі комфортніше себе почували? Що відчували учасники, будучи ведучими? А веденими?

Заключна частина

Вправа «Прощання»

Ціль: розвиток розуміння свого емоційного стану.

Інструкції. Перед нами картки людей, необхідно на трьох картках намалювати емоції, які ви сьогодні зазнали, і розкласти їх за зростанням. Проаналізувати свої емоції відповідно до викладених карток.

Рефлексія. Яка емоція була переважаючою та що вона означає?

Заняття №9

Тема: «Дорога у майбутнє»

Мета: формування вміння планування свого майбутнього, оцінка своїх особистісних якостей та особливостей.

Матеріали та обладнання: крейда, планшети, папір формату А4, олівці, ручки, фломастери, кошук.

Вступна частина

Вітання. Постановка теми заняття. Повторення правил роботи у групі.

Основна частина

Вправа «Бізнес-план»

Ціль: усвідомлення необхідності планування свого майбутнього, оцінка своїх особистісних якостей.

Інструкції. Психолог проводить межу завдовжки півтора-два метри і запрошує двох учасників. Учасники отримують завдання: необхідно придумати та оголосити повний бізнес-план свого майбутнього (план на життя). Інші учасники стають оцінювачами. Вони уважно вислуховують обидві сторони. Після виступів кожен учасник визначає, за кого голосує (встає на бік кандидата, що сподобався). «Дуелянти» оголошують свої бізнес-плани на життя. Якщо голоси розділяться порівну, тоді свій вибір робить психолог (встає на той чи інший бік). Той, хто виграв, переходить у наступний тур. Далі виходять наступні учасники. Вони презентують свої бізнес-плани. Один із них переходить у наступний тур. Після визначення всіх переможців турнір продовжується. Гра продовжується до одного переможця.

Рефлексія. Як загалом ви оцінювали перспективність того чи іншого життєвого бізнес-плану? Чому в нас зрештою виграв саме цей план? Які саме критерії ви використовували та чому? Які риси повинна мати людина, щоб вміти втілити в життя задумане?

Вправа «Подорож у майбутнє»

Мета: оцінка особистісних особливостей у розвитку.

Інструкції. Зараз вам будуть видані карти (малюнки) із схематичним зображенням п'яти осіб, збудованих за зростанням. Вам потрібно намітити своє найближче та віддалене майбутнє: якими ви будете через 10, 8, 5 років, 3 роки та 1 рік. Отже, під кожною фігуркою ви повинні написати вік, в якому бачите себе, і якості, які ви будете мати в цей період життя. На завдання приділяється 3-5 хвилин. Тепер, коли всі закінчили «Подорож у майбутнє», ми вислухаємо відповіді на запитання: «У якому віці відбудуться значні зміни і чим вони будуть викликані?», «Що для цього потрібно?».

Рефлексія. Чи важко було простежити зміни свого майбутнього, відобразити це на аркуші паперу?

Заключна частина

Вправа «Кошик побажань»

Мета: підбиття підсумків заняття, розвиток емпатійності.

Інструкції. Перед нами корзина, в неї необхідно покласти все те, що ми хочемо один одному побажати (картки емоцій; напутні слова; компліменти; побажання). Усі побажання будуть добрими та щирими. Кожен учасник зачитує побажання, яке йому дісталось.

Рефлексія. Які слова ви хотіли б сказати одне одному? Що робити для того, щоб у світі завжди дотримувалися законів і могли б захищати кожного з нас?

3.2. Рекомендації педагогам та батькам щодо профілактики та корекції девіантної поведінки старших школярів

Перевиховання старшого школяра відбувається по мірі того, як негативний досвід, який у нього накопичився, витісняється позитивним. Це відбувається у процесі спілкування та діяльності. Основними видами діяльності для старших школярів є навчальна, трудова діяльність, а також діяльність за інтересами. Навчання - провідний вид діяльності учнів, а також основний їхній обов'язок. Тому нормалізація навчання старших школярів з девіантною поведінкою має велике значення для їхнього перевиховання. Виховні заходи з такими дітьми мають на меті повернути їх школі, відродити у них інтерес до навчання, нормалізувати навчальну діяльність. Без вирішення цього завдання складно досягти успіхів у перевихованні школяра.

Крім нормалізації навчальної діяльності, широкі можливості для перевиховання відкриває позакласна та позашкільна робота. Переважна більшість девіантних підлітків (до 90%) ставляться до навчання негативно, систематично не встигають із низки предметів.

На першому етапі перевиховання головним завданням є залучення їх до

такого заняття, яке відучило б їх від витрачання часу, дозволило здобути впевненість у собі та отримати визнання оточуючих людей. Пізніше на цій основі вдасться нормалізувати їхнє навчання [35].

Успіхи в діяльності за інтересами дозволяють старшим школярам з девіантною поведінкою завоювати визнання однокласників та педагогів, сприяють розвитку в них впевненості у своїх можливостях та виникненню самоповаги, що може стати основою для виправлення. Доцільно залучати старших школярів до організації спільних справ класу.

Користь громадської роботи широко відома. Саме в рамках громадської роботи можна покращити характер міжособистісних відносин старших школярів з девіантною поведінкою з товаришами по навчанню, змінити спрямованість їх особистості з егоїстичної на колективістську. Залучити школярів до роботи непросто. Їм необхідні такі одноразові або постійні доручення, у процесі виконання яких вони зможуть проявити себе, заслужити похвалу, повагу оточуючих. Це формує у них позитивні морально-вольові якості: відповідальність за свої вчинки, товариськість та колективізм, самодисципліну, навички дотримання свідомої дисципліни. Успіхи в одному з видів діяльності породжують у школярів прагнення самоствердження і в інших видах [55].

Спільна діяльність створює умови для виникнення товариських відносин старших школярів з девіантною поведінкою з однолітками, що позитивно характеризуються дорослими. Це позбавляє їх почуття самотності, непотрібності людям та сприяє виправленню та перевихованню. У роботі зі старшими школярами необхідно забезпечити безперервність цілеспрямованого педагогічного впливу на їх особистість. Бажано, щоб у літній період вони не залишалися без педагогічного контролю та виховного впливу. Питання літньої праці та відпочинку таких дітей класними керівниками вирішуються спільно з їхніми батьками.

Доцільно своєчасно скласти реальний план літньої зайнятості, періодично уточнювати його, оперативно надавати допомогу школярам та їхнім батькам. У тих школах, де вимоги до таких учнів відповідають їх віковим та особистісним особливостям, а форми та методи виховання диференціюються залежно від

конкретних умов їхнього життя, успішно долається педагогічна та соціальна захищеність таких дітей. У цих школах попереджаються правопорушення, а кількість дітей із відхиленнями у поведінці мінімальна [68].

Ще один напрямок формування дорослості пов'язаний з розвитком якостей «справжнього чоловіка», таких як свобода, сміливість, вірність друзі. Зразками виступають герої кінофільмів, книг та реальні люди. Не можна не враховувати, що у хлопчиків з'являється чуттєво-еротичний потяг до жіночої статі, що впливає на їхню свідомість та поведінку. Однак старші школяри довго залишаються подитячому наївними. Це суперечить їх фізичним можливостям (вони вирости) та психологічній потребі усвідомлювати себе дорослими і так виглядати перед оточуючими. Тому педагогам вдається ефективно впливати на школярів лише тоді, коли вони враховують їхні вікові психологічні особливості.

Місце, яке старші школяри займають у відносинах з однолітками, а звідси та їх самооцінка багато в чому залежить від їхньої зовнішності та рівня фізичного розвитку. Наприклад, раннє статеве дозрівання, високе зростання та фізична сила сприятливо впливають на самосвідомість юнаків. Такі хлопчики товариські, впевнено почуваються, краще контролюють свою поведінку. Невідповідність власної зовнішності уявленню того, який вона має бути, а тим паче явні фізичні вади згубно впливають на свідомість і поведінку учнів.

Педагогам не можна забувати, що малий зріст (або занадто великий у дівчат), надмірна вага, пізніше (або рання) поява вторинних статевих ознак, дефекти шкіри, мови, зору, слуху, фізична слабкість можуть бути причиною справжніх трагедій у дітей. Болісне переживання недоліків фізичного розвитку змушує деяких дітей порушувати загальноприйняті норми.

Таким чином, вони намагаються підвищити свій престиж серед однолітків, завойовують хибний авторитет через хамство, грубість. З такими учнями педагогу необхідно поводитися особливо делікатно. Доведено, що позитивні психічні стани (почуття радості, подяки, впевненості тощо) посилюють ефективність педагогічного впливу на особистість. А негативні переживання (гнів, страх, образа тощо), незалежно від темпераменту учня, заважають виконувати те, що від нього

вимагають. Тому треба враховувати психологічні стани, які відчуває старший школяр та обирати методи впливу відповідно до них. Це можливо лише у тому випадку, коли педагог добре знає морально-психологічні особливості особистості свого учня і ту конкретну ситуацію, в якій він перебуває у школі, сім'ї, на вулиці. Тоді йому зрозуміло, яких якостей особистості треба позбутися, а на які можна спертися, що саме потрібно змінити його взаємовідносини з однокласниками, педагогами, батьками. Без таких відомостей неможливо вибрати стратегію та тактику перевиховання конкретного школяра [10].

Для здійснення індивідуального підходу необхідно встановити зі старшим школяром із девіантною поведінкою психологічний контакт. Це обов'язкове умова вдається виконати далеко ще не всім педагогам. Якщо педагог вимагає від учнів лише сліпої покірності, не поважає їх гідності, тоді він не користуватиметься повагою школярів, не викличе у них довіри. Жодний індивідуальний підхід у такому разі не допоможе. Індивідуальну виховну роботу з тими школярами, педагогічна занедбаність яких неглибока, ведуть переважно класні керівники. Суть її полягає у покращенні їхніх стосунків із вчителями-предметниками та однокласниками, забезпеченні належних умов виховання в сім'ї. Неправильно вважати індивідуальним підходом нескінченні дорікання та настанови. Адже перевиховання учня відбувається не під впливом розмов (хоча розмови теж потрібні), а в процесі зміни на краще реального стану в системі міжособистісних відносин і, в міру досягнення успіхів, у позитивній діяльності (навчальної, суспільної, трудової, спортивної, за інтересами) [60].

Перевиховання учнів із соціальною занедбаністю здійснюється інакше. Вони значною мірою вийшли з-під контролю школи, погано піддаються педагогічним впливам вчителів. Тому поряд із класним керівником провідниками індивідуального підходу у виховній роботі з ними є психологи, соціальні працівники. В основі ставлення педагога до складних школярів має лежати любов до дітей, віра у можливість їх виправлення та перевиховання. Педагог наполегливо підбирає засоби педагогічного на особистість учня, чуйно помічає навіть найменші позитивні зміни його свідомості та поведінки, заохочує, підтримує паростки нової

якості, сприяє їх розвитку. Умовою ефективності індивідуального підходу є дотримання певних принципів, таких як педагогічний оптимізм, повага до школяра, розуміння душевного стану, розкриття внутрішніх мотивів та зовнішньої провини, зацікавленість у подальшій долі учня. Таке ставлення, зазвичай, пробуджує в дітей віком відповідне тепле почуття, бажання порадувати педагога, не завдавати йому неприємності своїми вчинками [49].

Уміння педагога ставити себе на місце підлітка, правильне уявлення про те, що учень відчуває в той чи інший момент, сприятиме уникненню багатьох помилок. Відомо, що покарання за непристойний вчинок має бути невідворотним, своєчасним та справедливим. Ефективність індивідуального підходу визначає також відповідність способу покарання характеру скоєних провин та особливостям особистості провинившегося. У тих виняткових випадках, коли стає очевидним, що ні педагог, ні батьки, ні психологи та соціальні працівники не в змозі ефективно впливати на школяра, необхідно своєчасно направляти його до спеціального виховного закладу закритого типу з особливим педагогічним режимом.

Прийоми педагогічного впливу на старших школярів з девіантним поведінкою можна розділити на дві основні групи:

1. Утворюючі - прийоми, які сприяють розвитку позитивних якостей особистості:

- організація успіхів у навчанні;
- організація успіхів у суспільно корисній трудовій діяльності;
- залучення до цікавої діяльності;
- моральна підтримка та закріплення віри у свої сили;
- переконання;
- довіра;
- моральні вправи;
- пробудження гуманних почуттів;
- очікування найкращих результатів;
- констатація провини;
- осуд;

- покарання;
- наказ;
- пробудження у школяра тривоги щодо можливості покарання;
- прояв обурення;
- викриття чи виявлення винного.

2. Гальмівні - прийоми, які сприяють подоланню негативних якостей та розвитку позитивних.

Крім вищезгаданих прийомів, існують також допоміжні прийоми. Наприклад: особливий прийом «педагогічного вибуху», який пробуджує у школяра дуже сильні почуття і веде до швидких значних змін у його свідомості та поведінці. До допоміжних прийомів відносяться: організація зовнішньої опори поведінки (школяр змушений правильно поводитися в результаті допомоги, дотримання відповідного розпорядку, дії певних правил, контролю за ним) відмова від фіксації окремих провин (педагог не звертає на деякі вчинки особливої уваги тому, що за цим не криється нічого серйозного).

Батькам необхідно навчитися правильно, використовувати у виховному процесі заохочення та покарання. Зазвичай батьки рідко хвалять дитину за хорошу поведінку, часто неправильно та непослідовно реагують на погану поведінку. Занадто багато уваги приділяється провинам дітей, не розуміючи, що негативна поведінка викликана пошуком уваги батьків. Приділяючи такій поведінці багато уваги, батьки закріплюють їх у дитині. Тому буває правильніше, якщо це дозволяють обставини, ігнорувати погану поведінку та звертати увагу на позитивні дії дитини, висловлюючи схвалення.

У виховному процесі необхідно підтримувати баланс заохочень та покарань (перші бажано застосовувати частіше, ніж інші). Слід зазначити, що важкі і легкі покарання недоцільні. Дуже важлива частота покарань. Старшому школяру краще прищепити трохи узгоджених правил поведінки, ніж багато неузгоджених. Важливо не тільки заохочувати хорошу поведінку дитини та гальмувати погану, а й сформувати в неї внутрішній механізм контролю своєї поведінки. І тому необхідно створити в дитини особистісну систему життєвих цінностей. Тоді вона

поводитиметься правильно незалежно від схваленень та заохочень з боку батьків та інших людей [56].

Однак усі перелічені способи та прийоми не призведуть до позитивних змін, якщо матимуть разовий характер. Виховно-профілактична діяльність не може обмежуватися лише заходами індивідуального впливу та корекції, які застосовуються безпосередньо до старшого школяра.

Непослідовність поведінки батьків може призвести до погіршення поведінки дитини. Насамперед, необхідна організація системи розгорнутої діяльності, що створює жорсткі умови і певний порядок дій, і постійний контроль. За умови послідовності, поступовості залучення старших школярів з девіантною поведінкою до різних видів соціально визнаної діяльності – трудової, спортивної, художньої, організаторської та інших – важливо дотримуватися принципів суспільної оцінки, спадкоємності, чіткої побудови цієї діяльності. Терпіння та увага до дитини, її потреб та потреб, постійне відпрацювання навичок спілкування з оточуючими – ось що допоможе батькам налагодити взаємини зі своєю дитиною.

Висновки до розділу 3

Поєднання індивідуального та колективного педагогічного та психологічного впливу, застосування різних форм, методів і видів позанавчальної діяльності в корекційно-педагогічній та психологічній роботі зі старшими школярами з поведінкою, що відхиляється, посилює її результативність і допомагає зробити процес подолання недоліків у розвитку особистості та девіацій у поведінці школярів дієвим, реальним, а завдання формування позитивних якостей його особистості цілком здійсненими.

Тільки комплексний підхід, психолого-педагогічні методи, поєднання навчальної та позанавчальної профілактичної роботи, індивідуальна корекційна робота та групові заняття із школярами схильними до девіантної поведінки сприяють формуванню та підтримці позитивної соціальної взаємодії у колективі.

Згідно з вищесказаним було розроблено систему занять, спрямованих на профілактику девіантної поведінки та запропоновано психолого-педагогічні рекомендації педагогам та батькам щодо проведення профілактичної роботи зі старшими школярами.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, можна стверджувати, що існує безліч підходів вітчизняних і зарубіжних психологів до розуміння сутності девіантної поведінки. Було з'ясовано, що девіантна поведінка постає як нормальна реакція на ненормальні для старшого школяра або групи школярів умови, в яких вони опинилися, і водночас як мова спілкування із соціумом, коли інші соціально прийнятні способи спілкування вичерпали себе або недоступні. Усі відхилення поведінки старших школярів виникають через нерозвиненість соціально-культурних потреб, бідність духовного світу, відчуження.

Старші школярі, з огляду на свій важкий вік та всі притаманні йому психологічні особливості, схильні до прояву поведінки, що відхиляється від норм та правил.

Виходячи з проведеного аналізу наукової психолого-педагогічної літератури, можна зробити висновок, що профілактика девіантної поведінки - це комплекс заходів, спрямованих на її попередження. Для профілактики поведінки, що відхиляється від норм, існують різні методи: семінари та лекції щодо запобігання злочинності та агресії, волонтерство, благодійна діяльність, корисне організоване дозвілля, залучення до здорового способу життя, вплив на естетичний смак дитини (прищеплення їй любові до мистецтва, відвідування музеїв, театрів, виставок) тощо.

У ході експериментальних досліджень методика схильності до поведінки, що відхиляється (А.Н. Орел) дозволила виділити максимальні показники за такими шкалами: за шкалою схильності до подолання норм та правил: 53,1% учнів виявляють схильність до порушення встановлених норм та правил поведінки, за шкалою вольового контролю емоційних реакцій - 70,8% учнів мають показники слабкого вольового контролю, це може бути виражено як у нездатності контролювати поведінкові прояви, так і у небажанні робити це.

Також були виявлені (за допомогою методики ДАП-II) піддослідні із схильностями до девіантної (18,8%), у тому числі й суїцидальної поведінки, що

потребує певного втручання у життєдіяльність цих старших школярів.

Делінквентна поведінка знаходить відображення у старших школярів чоловічої статі (37,8%) частіше, ніж у старших школярів жіночої статі (23,5%). Адиктивна поведінка, тобто зловживання алкоголем, курінням зустрічається однаково, як у юнаків, так і у дівчат. Агресивна поведінка у старших школярів має достатній ступінь виразності, однак у юнаків цей показник удвічі більший, ніж у дівчат.

За результатами проведення психодіагностичних методик можна дійти невтішного висновку у тому, що старші школярі схильні до поведінки, що відхиляється.

На підставі отриманих після експериментального дослідження результатів, було розроблено програму психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки старших школярів

Також за результатами дослідження було запропоновано комплекс рекомендацій для батьків і педагогів, що допомагають зрозуміти, як правильно поводитися зі старшими школярами, які виявляють девіантну поведінку щодо дорослих або однолітків та як цю поведінку корегувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абухажар О. П., Акімова Н. М., Білецька В. В. Психолого– педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України). Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи. К.: 2014. 497 с.
2. Архулік В. Девіантна поведінка підлітків: демократичні свободи чи соціальні. Нова педагогічна думка. 2016. № 3. С. 58-62.
3. Афанасьєва В. В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи. Луганськ, 2021. 20 с.
4. Афанасьєва В. В. Характерологічні порушення девіантних підлітків. Педагогічні науки. 2021. № 6 (169). 15 с.
5. Афанасьєва В. В. Формування девіантної поведінки підлітків під впливом глобалізаційних процесів українського суспільства та методи профілактичної роботи в умовах загальноосвітньої школи. Кіровоград. КІРоЛ .Україна, 2018. 41с.
6. Барабаш О. Поняття та види делінквентної поведінки людини. Львівський політехнічний інститут. 2017. 153с.
7. Бахновська І. П. Асоціальна поведінка особи як суспільна проблема становлення надійної особистості. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2015. Вип. 30(1). С. 10-13.
8. Бесєдін А.А. Дисфункціональна сім'я як чинник девіантної поведінки неповнолітніх: Харків, 2022. 19 с.
9. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки. Міжрегіональна академія управління персоналом. Київ: МАУП, 2016. 88 с.
10. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки. Київ: Науковий світ, 2020. 230 с.
11. Булах І. С. Специфіка становлення самоствердження особистості підліткового віку. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. 2013. Вип. 13. С. 154-163

12. Вагнер М. К. Проблема виникнення девіацій в підлітковому віці. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. 2013. Вип. 46(2). С. 44-50.

13. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. К., 2016. 188 с.

14. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. К., 2016. 193 с.

15. Врачинська Н. Ф., Булгакова О. М. Профілактика агресивної поведінки підлітків. Практична психологія та соціальна робота, 2012. 384 с.

16. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько–правовий вимір: монографія Тарас Зеновійович Гарасимів. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.

17. Глибова В. В. Важковихований підліток, проблема ХХ століття? Проблеми сучасної психології. 2021. № 2. С. 34-38.

18. Головка Н. І. Соціальна профілактика правопорушень: навч. посіб. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2019. 174 с.

19. Діденко Г. Особливості впливу психоемоційних станів на формування девіантної поведінки підлітків і вчинення дрібного хуліганства. Юридична психологія, 2023. Т. 33. №. 2. С. 79-86.

20. Дмитрієва С. М., Грибан А. Р. Причини та прояви девіантної поведінки підлітків, шляхи її попередження і подолання. Актуальні питання психології: теорія, методика, практика: збірник матеріалів XI-тої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції, 2022. С. 107-111.

21. Дубовик К. Девіантна поведінка як соціальна проблема. Актуальні проблеми державного управління. 2018. Вип. 2. С. 21-27.

22. Єнін Максим, Вікторія Борисенко Девіантна поведінка в контексті ризикологічної теорії (на основі аналізу сюжету кінокартини «Мрійники»). Сучасні проблеми управління, 2021. С. 126-130.

23. Журавель Т. Профілактика деструктивної поведінки. Видавництво ФО-П Буря О.Д. Київ, 2022. 144 с.

24. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція): Навчально– методичний посібник. Миколаїв, 2010. 240 с.

25. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: монографія. Ірпінь: Академія державної податкової служби України. 2021. 134 с.

26. Козубовський Р., Шелевер О. Профілактика девіантної поведінки молодших школярів. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2019. Вип.2 (45). С. 99–103.

27. Конотопова А. Ю., Зобенько Н. А. Профілактична робота з батьками молодших школярів з попередження проявів девіантної поведінки. Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка–2021»: XXIII Всеукраїнська наукова конференція, 2021. С. 485-487.

28. Кордунова Н. О. Проблеми виникнення антисоціальних груп підлітків. Психогенеза особистості: норма і девіація. Луцьк: Вежа Друк, 2018. 268 с.

29. Кошова І. В. Психологія девіантної поведінки. Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин: Вид-во НДУ, 2019. 167 с.

30. Лаппо В. В. Соціально-педагогічний супровід дітей з девіантною поведінкою в осередку освітнього закладу. Integration of scientific dases into practice, 2020. Т. 4. С. 281.

31. Ларіонов С. О. Асоціальна поведінка: теоретичний аналіз категорії. Проблеми екстремальної та кризової психології. 2015. Вип. 18. С. 120-126.

32. Літвиненко Ю. С. Аналіз вітчизняного та закордонного досвіду профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях: Всеукр. наук.-практ. конф., ХНПУ, 2020. С. 116–117.

33. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками–девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.

34. Магдисюк Л. І., Демчук В. Б., Павлова Б. В. Сучасні підходи профілактики девіантної поведінки у діяльності психологічної служби. Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія», 2021. №. 7 (1). С. 19 - 28

35. Макаренко О. М., Андрейчева А. О. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. 2015. Т. 125. С. 61–64.

36. Максимова Н. Ю., Манілов І.Ф. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія; Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 178с.

37. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки. К: Либідь, 201 520 с

38. Мельник А., Магдисюк Л., Ключко Л. Вплив успішності та емоційно-психологічного клімату на девіантну поведінку підлітків. Психологія: реальність і перспективи, 2020. №. 14. С. 160-165.

39. Муқан М., Вишньовський В. В. Психологічні особливості девіантної поведінки у підлітковому віці. Збірник тез доповідей X Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів «Актуальні задачі сучасних технологій», 2021. С. 105-106.

40. Муляр Н. М. Педагогічні умови превентивного виховання учнів у новій українській школі. The 4th International scientific and practical conference «Modern directions of scientific research development», Chicago, 2021. С. 209.

41. Остапенко Г. С., Остапенко Р. І. Аналіз особливостей особистості підлітків з девіантною поведінкою. Перспективи науки і освіти, 2013. С. 54-60.

42. Пиголенко І. В., Билименко Ю. В. Профілактика девіантної поведінки серед молоді як превентивна міра люмпенізації суспільства. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2011. Вип.3 (11). С.76–79.

43. Пихтіна Н. П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 376 с.

44. Попадич О. Правове виховання як напрям профілактики девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота», 2023. №. 1 (52). С. 163-168.

45. Рацул О. А. Система соціально-психологічного превентивного виховання школярів. Наукові записки. Серія: Психологія, 2023. №. 2. С. 62-67.

46. Розлуцька Г. М. Вимушене переселення як чинник девіантної поведінки дітей і підлітків у полікультурному середовищі, Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород: Говерла, 2023. Вип. 1 (52). С. 186–189.

47. Нечитайло І., Мілорадова Н. Предмети заздрості юнаків та дівчат у контексті їх схильності до девіантної поведінки. Psychological journal, 2023. №9(5), 52-57.

48. Сакун Є., Кисла О. Корекційно-розвивальна робота з дітьми із девіантною поведінкою. Молодий вчений, 2020. №. 6 (82). С. 111-114.

49. Самойлов А.М. Аналіз психолого-педагогічних підходів до визначення сутності девіантної поведінки. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія, Випуск 40, Вінниця: Нілан ЛТД, 2013. С. 121 – 125.

50. Самойлов А.М. Конформізм підлітків як фактор формування девіантної поведінки. Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: Матеріали II регіональної науково-практичної конференції студентів-випускників бакалаврату, магістратури та аспірантів «Молодий науковець – 2012». Вип.3, Вінниця, 2012. С. 257 - 259.

51. Самсін, І. Л., Гачак-Величко. Л. А. Основні чинники формування девіантної поведінки неповнолітніх. Scientific notes of Lviv University of Business and Law, 2021 №28. С. 43-47.

52. Саранулова С. Неординарна та девіантна поведінка підлітків, Світло, 2012. 327 с.

53. Сафін О. Д., Байда С. П. Психологія девіантної поведінки особистості: навч. посіб, Умань: Візаві, 2021. 202 с

54. Седих К. В., Моргун В. Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. К.: Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с.

55. Тітов І. Г. Делінквентний підліток, або 20 років по тому. Психологія і особистість. 2016. № 2(1). С. 254-257.

56. Товканець О. С. Профілактичні заходи у попередженні девіантної поведінки неповнолітніх. Сучасний соціокультурний простір: матеріали сьомої Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції, Ч.2. Київ, 2010. С.56–59.

57. Чайковська О. М. Психологічні особливості корекції конфліктності у молодших підлітків, схильних до девіантної поведінки: Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ, 2014. 20 с.

58. Швець, Д. В., Худавердова, А. О. Характеристика причин девіантної поведінки військовослужбовців. Особистість, суспільство, закон: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., Харків: ХНУВС, 2021. С. 138-140.

59. Щербата О. А. Психологічні механізми формування девіантної поведінки у підлітковому віці. Editorial board, 2022. С. 748.

60. Akers R. L. Social Learning and Social Structure: A General Theory of Crime and Deviance. Milton Park: Routledge, 2017. P. 210–218.

61. Albanna B., Heeks R. Positive deviance, big data, and development: a systematic literature review, 2019. P. 78–85.

62. Alzunitan M., Edmond M., Alsuhaibani M., Samuelson R. Positive deviance, 2020. № 31, P. 1–8.

63. Apel R., Sweeten G. The impact of incarceration on employment during the transition to adulthood. Soc. Prob., 2010. № 57, P. 448–479.

64. Arshad M., Malik M. A. R. Workplace deviance: a systematic literature review and future agenda. *Acad. Manag. Proc.*, 2020. № 1, P. 24–73.
65. Barmaki R. On the origin of the concept of Deviant Subculture in criminology: the Chicago School of Sociology, 2016. №37, P. 795–810.
66. Barmaki R. Erving goffman's view of Deviance: Self and Society as the sources of deviancy and conformity. *Deviant Behav*, 2021. P. 42–50.
67. Bartosh T. P, Bartosh O. P, Mychko M. V. Character accentuations observed in alcohol susceptible adolescent of different ethnic origin, 2015. № 1, P. 24-28.
68. Bartosh T. P, Bartosh O. P, Mychko M.V. The degree of disposition accentuations depending on the level of nervous-psychic adaptation in adolescents. *Pediatric and Adolescent Reproductive Health*, 2013. № 2, P. 39-44.
69. Becker, H. S. Labeling theory reconsidered 1. In *Deviance and social control*. Routledge, 2018. P. 41-66.
70. Billings S. B., Hoekstra, M. *Schools, Neighborhoods, the Long-Run Effect of Crime-Prone Peers* Cambridge: National Bureau of Economic Research, 2019. P. 11-18.
71. Boman J. H., Agnich L., Miller B. L., Stogner J. M. The «other side of the fence»: a learning- and control-based investigation of the relationship between deviance and friendship quality. *Deviant Behav*, 2019. № 40, P. 1553– 1573.
72. Costello B. J., Zozula C. Peer influence: mechanisms and motivations. *Deviant Behav.*, 2016. №39, P. 94–110.
73. Chercourt M. *Encyclopedia of Social Deviance*. Reference & User Services Quarterly, 2014. №54 (2), 83 p.
74. Chun-te lee, Chiu-yueh hsiao, Yi-chyan chen Incidence and risk of alcohol use disorders by age, gender and poverty status: a population-based-10 year follow-up study. *Neuropsychiatry*, 2017. № 7 (6), P. 892-896.
75. Gallupe O., Boman J. H., Nash R., Castro, E. D. Deviant peer preferences: a simplified approach to account for peer selection effects. *Deviant Behav.*, 2020. № 41, P. 1143–1156.
76. Gwinnell E, Adamec C. *The Encyclopedia of Addictions and Addictive Behaviors*. New-York: Facts on File Inc., 2006. 345 p.

77. Hoeben E. M., Osgood D. W., Siennick S. E., Weerman F. M. Hanging out with the wrong crowd? The role of unstructured socializing in adolescents specialization in delinquency and substance use. *J. Quant. Criminol*, 2021. №37, P. 141–177.

78. Lee B. H. Explaining cyber deviance among school-aged youth. *Child Indic. Res.*, 2018. № 11, P. 563–584.

79. McGloin J. M., Thomas K. J. Peer influence and delinquency. *Ann. Rev. Criminol*, 2019. № 2, P. 241–264.

80. Regalado Jullianne, Anastasiia Timmer, Ali Jawaaid Crime and deviance during the COVID-19 pandemic. *Sociology Compass*, 2022. №16(4), P. 49-57.

ДОДАТОК А

Методика діагностики девіантної поведінки неповнолітніх (тест СДП – схильність до девіантної поведінки) (Є.В. Леус, А.Г. Соловйов)

ІНСТРУКЦІЯ. Вам пропонується низка питань, які допоможуть визначити деякі властивості Вашої особистості. Тут не може бути відповідей «правильних» та «помилкових». Ми чекаємо на Вашу відповідь, засновану на Вашій думці. Відповідаючи на кожне запитання, виберіть відповідь, яка найбільше відповідає Вашій думці про себе, і поставте позначку навпаки у вигляді будь-якого значка (х, v, + або інша позначка).

Відповідаючи, пам'ятайте:

1. Не треба витратити багато часу на обмірковування. Давайте ту відповідь, яка першим прийде до Вас на думку. Відповідати потрібно якнайточніше, але не дуже повільно.
2. Намагайтеся не захоплюватися невизначеними відповідями надто часто.
3. Обов'язково відповідайте на всі питання поспіль, не пропускаючи нічого. Можливо, деякі питання здадуться Вам не дуже точно сформульованими, але і тоді постарайтеся знайти найточнішу відповідь. Деякі питання можуть здатися Вам особистими, але Ви можете бути впевнені, що відповіді не будуть розголошені.
4. Не намагайтеся справити хороше враження своїми відповідями, вони мають відповідати дійсності.

Дякуємо Вам за співпрацю!

ОПИТУВАЧ СДП

Якщо ти згоден із твердженням – ТАК, не згоден – НІ, якщо не впевнений – Іноді.

	ПИТАННЯ	ТАК	Іноді	НІ
1	Я завжди стримую свої обіцянки.			
2	У мене бувають думки, якими не хотів би ділитися.			
3	Розлютившись, я нерідко виходжу з себе.			
4	Буває, що я пліткую.			
5	Буває, що я говорю про речі, в яких нічого не розумію.			
6	Я завжди говорю тільки правду.			
7	Я люблю похизуватися.			
8	Я ніколи не запізнююсь.			
9	Усі свої звички я вважаю добрими.			
10	Буває, сперечаюся і сварюся з батьками.			
11	Буває, я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.			
12	Я завжди купую квиток у транспорті.			
13	Буває, мені хочеться вилятися грубими нецензурними словами.			
14	Серед моїх знайомих є люди, які мені не подобаються.			
15	Я ніколи не порушую правил суспільної поведінки.			
16	Я не хочу вчитися та працювати.			
17	Я можу піти з дому жити в інше місце.			
18	Мене забирали до поліції за погану поведінку.			
19	Я можу взяти чуже, якщо мені треба чи дуже хочеться.			
20	Складаюся на обліку у підрозділі у справах неповнолітніх.			
21	Мене часто ображають оточуючі (обзивають, б'ють, відбирають гроші та речі).			
22	У мене є засуджені родичі та/або знайомі.			

23	У мене бувають сильні бажання, які обов'язково треба виконати.			
24	У мене буває бажання помститися, відновити справедливість.			
25	Я не вірю оточуючим.			
26	Хочу бути великим та всесильним.			
27	Я відчуваю розпач, образу, безсилий гнів.			
28	Я заздрю своїм однокласникам, іншим людям, дорослим.			
29	Якщо не можна, але дуже хочеться – отже, можна.			
30	Сильним і багатим людям необов'язково дотримуватись усіх правил і законів.			
31	Я курю.			
32	Я вживаю пиво та/або інші алкогольні напої.			
33	Я нюхав клей, розчинники, пробував наркотики, курильні суміші.			
34	Мої батьки зловживають алкоголем.			
35	Мої друзі курять, вживають алкоголь.			
36	Люди п'ють за компанію для підтримки гарного настрою.			
37	Пити та курити – це ознаки дорослості.			
38	Я п'ю/курю через проблеми у сім'ї, школі, від самотності.			
39	Діти та дорослі п'ють і курять, бо це модно та доступно.			
40	Діти п'ють і курять із цікавості, по дурниці.			
41	Задоволення - це головне, чого варто прагнути в житті.			
42	Мені необхідні сильні переживання та почуття.			
43	Я хотів би скуштувати спиртне, цигарки, наркотики, якби цього ніхто не дізнався.			
44	Шкідливий вплив на людину алкоголю та тютюну сильно перебільшують.			
45	Якщо в моїй компанії буде прийнято, то і я куритиму і питиму пиво.			
46	Я рідко шкодую тварин, людей.			
47	Я часто сперечаюся чи лаюся з учителями, однокласниками.			
48	Я часто сварюсь із батьками.			
49	Я не вибачаю образи.			
50	Якщо в мене поганий настрій, то я зіпсую його ще комусь.			
51	Люблю пліткувати.			
52	Люблю, щоби мені підкорялися.			
53	Вважаю за краще суперечки вирішувати бійкою, а не словами.			
54	За компанію з друзями можу щось зламати, чіплятися до сторонніх.			
55	Часто відчуваю роздратування, огиду, агресія, лють, сказ.			
56	У мене буває бажання щось зламати, голосно грюкнути дверима, покричати, посваритися чи побитися.			
57	У пориві гніву я можу накричати чи вдарити когось.			
58	Я б охоче брав участь у якихось бойових діях.			
59	Можу навмисне зіпсувати чужу річ, якщо щось не подобається.			
60	Я хочу бути дорослим та сильним.			
61	Я відчуваю, що мене ніхто не розуміє, ніхто не цікавиться.			

62	Я відчуваю, що від мене нічого не залежить, безнадійність, безпорадність.			
63	Я можу завдати собі болю.			
64	Я взявся б за небезпечну для життя справу, якби за це добре заплатили.			
65	Було б краще, якби я помер.			
66	Я відчуваю провину перед оточуючими, батьками.			
67	Я не люблю вирішувати проблеми сам.			
68	У мене є бажання, які ніяк не можуть здійснитися.			
69	Я не дуже хороша людина.			
70	Я не завжди розумію, що можна робити, а що не можна.			
71	Я часто не можу наважитися на будь-який вчинок.			
72	Коли я стою на мосту, то мене так і тягне стрибнути вниз.			
73	Я потребую теплих, довірчих стосунків.			
74	Терпіти біль на зло мені буває навіть приємно.			
75	Я відчуваю потребу у гострих відчуттях.			

Інтерпретація

Випробуваному пропонується висловити своє ставлення щодо кожного із зазначених питань, які дано у доступній формі і звернені особисто, обравши один із трьох можливих запропонованих варіантів відповідей, який найбільше властивий на даний час, і відзначити його в бланку. Експериментаторам не можна допускати пропуску питань, оскільки це не дозволить отримати достовірний результат.

При обробці бланків кожна відповідь оцінюється в кількості від 2 до 0 балів: «так» - 2 бали, «іноді» - 1 бал, «ні» - 0 балів.

Максимально за кожною шкалою випробуваний може отримати 30 балів.

Інтерпретація отриманих результатів полягає в тому, що більш висока сумарна оцінка (у балах) за шкалою вказує на більш високий ступінь соціально-психологічної дезадаптації:

Значення від 21 до 30 балів оцінюються як виражена соціально-психологічна дезадаптація, від 11 до 20 – легкий ступінь соціально-психологічної дезадаптації, від 0 до 10 – відсутність ознак соціально-психологічної дезадаптації.

ДОДАТОК Б

Методика визначення схильності до поведінки, що відхиляється (СВП) (автор А.Н. Орел)

Інструкція: Перед вами низка тверджень. Вони стосуються деяких сторін вашого життя, характеру, звичок. Вам необхідно уважно читати твердження та оцінювати – чи вірні вони стосовно Вас. Якщо твердження, що зачитується, правильне, то на бланку відповідей поруч із номером, що відповідає твердженню, поставте знак «+», якщо не вірно, то поставте «-». Якщо Ви не можете відповісти, то постарайтеся вибрати варіант відповіді, який все-таки більше відповідає Вашій думці. Якщо помилитеся, то закресліть помилкову відповідь і поставте ту, яку вважаєте за потрібне. Пам'ятайте, що Ви висловлюєте думку про себе зараз. Тут не може бути «поганих» чи «хороших», «правильних» чи «неправильних» відповідей. Дуже довго не обмірковуйте відповідь, важлива ваша перша реакція на зміст тверджень. Поставтеся до роботи уважно. Недбалість, а також прагнення покращити або погіршити відповіді призводять до недостовірних результатів.

Опитувальник представлений для прикладу в варіанті.

1. Я віддаю перевагу одягу неяскарих, приглушених тонів.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що маю зробити сьогодні.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі у будь-яких бойових діях.
4. Буває, що іноді сварюся з батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, виростає мамин синком і нічого не може добитися в житті.
6. Я взявся б за небезпечну для життя роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.
8. Іноді буває, що я трохи хвалюся.
9. Якби мені довелося стати військовим, то хотів би бути льотчиком-винищувачем.
10. Я ціную в людях обережність та обачність.
11. Тільки слабкі та боягузливі люди виконують усі правила та закони.
12. Я вважав би за краще роботу, пов'язану зі змінами та подорожами.
13. Я завжди говорю тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає речовини, що збуджують і впливають на психіку, – це цілком нормально.
15. Навіть якщо я злюсь, то намагаюся не вдаватися до лайки.
16. Я думаю, що мені сподобалася б участь у сафарі (полювання на левів).
17. Якщо мене образили, то я обов'язково маю помститися.
18. Людина повинна мати право випивати стільки, скільки хоче.
19. Якщо мій приятель спізнюється на призначений час, то я зазвичай зберігаю спокій.
20. Мені зазвичай ускладнює роботу вимога зробити її до певного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
22. Деякі правила та заборони можна відкинути, якщо відчуваєш сильний сексуальний (статевий) потяг.
23. Я іноді не слухаюся батьків.
24. Якщо при покупці автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю та безпекою, то я виберу безпеку.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися боксом.
26. Якби я міг вільно обирати професію, то став би дегустатором вин.
27. Я часто відчуваю потребу у гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться заподіяти собі шкоди, наприклад, зробити боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я «Сім разів відміряй, один раз відріж».
30. Я завжди купую квитки у громадському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які куштували наркотичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилаятися.
34. Мають рацію люди, які в житті слідуєть прислів'ю: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково влучав у бійку після вживання спиртних напоїв.
36. Мені рідко вдається змусити себе продовжувати роботу після низки образливих невдач.
37. Якби в наш час проводилися бої гладіаторів, то я обов'язково б у них брав участь.
38. Буває, що я іноді говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.

40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану з нею сперечатися.
41. Якби я народився в давнину, то став би благородним розбійником.
42. Якщо немає іншого виходу, то суперечку можна вирішити і бійкою.
43. Були випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння тим, що я трохи випив.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших у натовпі.
45. Якщо у кінофільмі немає жодної пристойної бійки – це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть нових незвичайних відчуттів і переживань – це нормально.
47. Коли я навчався у школі, я іноді нудьгував на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково зачепив у натовпі, то я обов'язково вимагатиму від нього вибачень.
49. Якщо людина дратує мене, то я готовий висловити йому все, що я про неї думаю.
50. Під час подорожей та поїздок я люблю відхилятися від звичайних маршрутів.
51. Мені сподобалася б професія дресирувальника хижих звірів.
52. Якщо ти сів за кермо мотоцикла, то варто їхати тільки дуже швидко.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець уникнув переслідування.
54. Іноді я просто не можу втриматися від сміху, коли чую непристойний жарт.
55. Я намагаюся уникати розмови висловлювань, які можуть збентежити оточуючих.
56. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.
58. Мені більше подобається читати про пригоди, ніж про любовні історії.
59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила та заборони.
60. Мені подобається бувати в компанії, де в міру випивають та веселяться.
61. Мене дратує, коли дівчата курять.
62. Мені подобається стан, який настає, коли в міру та в хорошій компанії вип'єш.
63. Бувало, що в мене виникало бажання випити, хоч я розумів, що зараз не час і не місце.
64. Сигарета у скрутну хвилину мене заспокоює.
65. Іноді заради гри я легко змушую інших людей боятися мене.
66. Я зміг би карати своєю рукою злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.
67. Насолода – це головне, чого варто прагнути в житті.
68. Я хотів би взяти участь у автомобільних перегонах.
69. Коли маю поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Іноді я маю такий настрій, що я готовий першим почати бійку.
71. Я можу згадати випадки, коли я був таким злим, що хапав першу річ, що потрапила під руку, і ламав.
72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
73. Мені подобалося б стрибати з парашутом.
74. Шкідливий вплив на людину алкоголю та тютюну сильно перебільшують.
75. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось ударить мене.
76. Я не отримую задоволення від відчуття ризику.
77. Коли людина в запалі суперечки вдається до «сильних» виразів – це нормально.
78. Я часто не можу стримати своїх почуттів.
79. Коли я навчався у школі, бувало, що я запізнявся на уроки.
80. Мені подобаються компанії, де всі жартують одна з одною.
81. Секс повинен займати в житті молоді одне з чільних місць.
82. Часто я не можу утриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
83. Коли я навчався у школі, іноді траплялося, що я не виконував домашнє завдання.
84. Я часто роблю вчинки під впливом хвилинного настрою.
85. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець виявився безкарним.
87. Буває, що мені доводиться приховувати від інших людей свої вчинки.
88. Наївні простаки самі заслуговують на те, щоб їх обманювали.
89. Іноді я буваю так роздратований, що стукаю по столу кулаком.
90. Тільки несподівані обставини та почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
91. Я спробував би якусь наркотичну речовину, якби твердо знав, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
92. Коли я стою на мосту, іноді мені хочеться стрибнути вниз.
93. Будь-які брудні справи мене лякають чи викликають огиду.
94. Коли я злюсь, то мені хочеться когось ударити.
95. Вважаю, що люди повинні повністю відмовитися від вживання спиртних напоїв.

96. Я міг би на суперечку влізти на високу фабричну трубу.

97. Іноді я не можу впоратися з бажанням заподіяти біль іншим людям.

98. Я міг би після невеликих попередніх пояснень керувати гелікоптером.

Реєстраційний бланк

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14		
15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28		
29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42		
43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56		
57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70		
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84		
85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98		
Сирі бали		1 шкала		2 шкала		3 шкала		4 шкала		5 шкала		6 шкала		7 шкала	
Т-бали															

Ключ

Кожній відповіді при збігу з ключем надається один бал, підраховується первинний сумарний бал.

1. Шкала установки на соціально-бажані відповіді.

Відповіді «так»: 13, 30, 32. Відповіді «ні»: 2, 4, 8, 21, 23, 33, 38, 47, 54, 79, 83, 87.

2. Шкала схильності до подолання і правил.

Відповіді «так»: 11, 22, 34, 41, 44, 50, 53, 59, 80, 88, 91. Відповіді «ні»: 1, 10, 55, 61, 86, 93.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки.

Відповіді «так»: 14, 18, 22, 26, 27, 31, 34, 35, 43, 46, 59, 60, 62, 63, 64, 67, 74, 81, 91. Відповіді «ні»: 95.

4. Шкала схильності до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (суїцид).

Відповіді «так»: 3, 6, 9, 12, 16, 27, 28, 37, 39, 51, 52, 58, 68, 73, 90, 91, 92, 96, 98. Відповіді «ні»: 24, 76.

5. Шкала схильності до агресії та насильства.

Відповіді «так»: 3, 5, 16, 17, 25, 37, 42, 45, 48, 49, 51, 65, 66, 70, 71, 72, 77, 82, 89, 94, 97.

Відповіді "ні": 15, 40, 75, 85.

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій.

Відповіді «так»: 7, 20, 36, 49, 56, 57, 69, 70, 71, 78, 84, 89, 94. Відповіді «ні»: 19, 29.

7. Шкала схильності до деліквентної поведінки.

Відповіді «так»: 18, 26, 31, 34, 35, 42, 43, 44, 48, 52, 62, 63, 64, 67, 74, 91, 94. Відповіді «ні»: 55, 61, 86.

Потім «сирі» бали за кожною шкалою переводяться в стандартні Т-бали за наведеною нижче таблицею.

«Сирий» бал	Т – бал (1 шк.)	Т – бал (2 шк.)	Т – бал (3 шк.)	Т – бал (4 шк.)	Т – бал (5 шк.)	Т – бал (6 шк.)	Т – бал (7 шк.)
0	35		26				30
1	44	27	28	24	24	26	32
2	50	31	30	26	27	30	34
3	55	34	33	29	29	33	37
4	58	37	35	32	31	37	39
5	62	40	37	35	34	40	41

6	65	43	39	37	36	44	43
7	67	46	42	40	39	48	46
8	70	50	44	43	41	51	48
9	74	53	46	45	43	55	50
10	85	56	48	48	46	58	53
11	89	59	50	51	48	62	55
12		63	53	54	51	65	57
13		66	55	56	53	69	59
14		69	57	59	55	73	62
15		72	59	62	58	77	64
16		75	62	64	60	81	66
17		78	64	67	62	85	68
18		81	66	70	65		71
19		84	68	72	67		73
20		87	70	75	70		75
21		90	72	78	72		77
22			74	81	74		79
23			76	84	77		81
24			78	87	79		83
25			80	90	81		85
26			82		83		87
27			84		85		
28					87		
29					89		

Інтерпретація

1. Шкала установки на соціальну бажаність (службова шкала).

Ця шкала призначена для вимірювання готовності досліджуваного представляти себе в найбільш сприятливому світлі з точки зору соціальної бажаності.

Показники від 50 до 60 Т-балів свідчать про помірну тенденцію давати соціально – бажані відповіді. Показники понад 60 Т-балів свідчать про тенденцію демонструвати суворе дотримання навіть малозначних соціальних норм, навмисне прагнення показати себе у кращому світлі, про настороженість щодо обстеження. Показники в діапазоні 70-89 Т-балів говорять про високу настороженість щодо обстеження та сумнівну достовірність результатів за основними шкалами.

Для чоловічої популяції перевищення сумарного первинного балу за шкалою соціальної бажаності значення 11 первинних балів свідчить про недостовірність результатів за основними шкалами. Показники нижче 50 Т-балів говорять про те, що випробуваний не схильний приховувати власні норми та цінності, коригувати свої відповіді у напрямі соціальної бажаності. Одночасно високі показники за службовою шкалою та за основними шкалами (крім шкали 8) свідчать або про сумнівну достовірність результатів, або про дисоціацію у свідомості випробуваного відомих йому та реальних норм поведінки.

2. Шкала схильності до подолання і правил.

Ця шкала варту вимірювання схильності піддослідного до подолання будь-яких і правил, схильності до заперечення загальноприйнятих і цінностей, зразків поведінки. 50-60 Т-балів свідчать про виразність вищезгаданих тенденцій, про нонконформістські установки випробуваного, про його схильність протиставляти власні норми та цінності груповим, про тенденцію «порушувати спокій», шукати труднощі, які можна було б подолати. 60-70 Т-балів – надзвичайна вираженість нонконформістських тенденцій, прояв негативізму, змушують сумніватися у достовірності результатів тестування за цією шкалою. Нижче 50 Т-балів - конформні установки випробуваного, схильність дотримуватися стереотипів і загальноприйнятих норм поведінки. У деяких випадках за умови поєднання з досить високим інтелектом випробуваного та тенденції приховувати свої реальні норми та цінності такі оцінки можуть відображати фальсифікацію результатів.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки.

Ця шкала призначена для вимірювання готовності реалізувати адиктивну поведінку.

50-70 Т-балів – схильність випробуваного до уникнення реальності у вигляді зміни свого психічного стану, про схильність до ілюзорно – компенсаторного способу вирішення особистісних проблем. Крім того, ці результати свідчать про орієнтацію на чуттєвий бік життя, про наявність «сенсорної спраги», про гедоністично орієнтовані норми та цінності. Понад 70 Т-балів – сумнівні результати чи наявність вираженої психологічної потреби в адиктивних станах, що потрібно з'ясувати, використовуючи додаткові психодіагностичні засоби. Нижче 50 Т-балів – невиражені перелічені вище тенденції, або хороший соціальний контроль поведінкових реакцій.

4. Шкала схильності до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (суїцид).

Ця шкала варту вимірювання готовності реалізувати різні форми аутоагресивного поведінки. Об'єкт виміру, очевидно, частково перетинається з психологічними властивостями, що вимірюються шкалою №3. 50-70 Т-балів – низька цінність власного життя, схильність до ризику, виражена потреба у гострих відчуттях, садомазохістські тенденції. Понад 70 Т-балів – сумнівна достовірність результатів. Нижче 50 Т-балів – відсутність готовності до реалізації саморуйнівної поведінки, відсутність тенденції до соматизації тривоги, відсутність схильності до реалізації комплексів провини у поведінкових реакціях.

5. Шкала схильності до агресії та насильства.

Ця шкала варту вимірювання готовності піддослідного до реалізації агресивних тенденцій у поведінці. 50-60 Т-балів – наявність агресивних тенденцій у випробуваного. 60-70 Т-балів - агресивна спрямованість особистості у взаєминах з іншими людьми, схильність вирішувати проблеми за допомогою насильства, тенденція використовувати приниження партнера зі спілкування як засіб стабілізації самооцінки, наявність садистичних тенденцій. Понад 70 Т-балів – сумнівна достовірність результатів. Нижче 50 Т-балів – невиражені агресивні тенденції, неприйнятність насильства як засобу вирішення проблем, не типовість агресії як способу виходу з ситуації, що фруструє. Низькі показники за шкалою у поєднанні з високими показниками за шкалою соціальної бажаності свідчать про високий рівень соціального контролю поведінкових реакцій.

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій.

Ця шкала призначена для вимірювання схильності випробуваного контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій (Увага! Ця шкала має зворотний характер). 60-70 Т-балів – слабкість вольового контролю емоційної сфери, небажання чи нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій. Крім того, це свідчить про схильність реалізовувати негативні емоції безпосередньо в поведінці, без затримки, про несформованість вольового контролю своїх потреб та чуттєвих потягів. Нижче 50 Т-балів – невиразність тенденцій, жорсткий контроль емоційних поведінкових реакцій, чуттєвих потягів.

7. Шкала схильності до деліквентної поведінки.

Назва шкали має умовний характер, т.к. шкала сформована з тверджень, що диференціюють «звичайних» підлітків та осіб із зафіксованими правопорушеннями, що вступали в конфлікт із загальноприйнятим способом життя та правовими нормами. Шкала вимірює готовність (схильність) підлітків до реалізації деліквентної поведінки. Шкала виявляє «деліквентний потенціал», який лише за певних обставин може реалізуватися у житті підлітка. 50-60 Т-балів – наявність деліквентних тенденцій, низький рівень соціального контролю. Понад 60 Т-балів – висока готовність до реалізації деліквентної поведінки. Нижче

50 Т-балів – відсутність зазначених тенденцій, що у поєднанні з високими показниками за шкалою соціальної бажаності може свідчити про високий рівень соціального контролю.

ДОДАТОК В

Діагностика стану агресії (опитувальник А. Басса – А. Дарки)

Опитувальник Басса - Дарки складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає «так» або «ні». Відповідно до інструкції він ставить знак «плюс», якщо згоден з твердженням, і знак «мінус», якщо не згоден.

ТЕКСТ ОПИТУВАЧА

1. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншим.
2. Іноді пліткують про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене не попросять по - хорошому, я не виконаю.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчути.
8. Коли мені траплялося обдурити кого - небудь, я відчував болісні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене більш дружньо, ніж я очікував.
15. Я часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Якщо хто - небудь першим вдарить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима.
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається.
20. Якщо хто - то уявляє себе начальником, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди корчать з себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже щотижня я бачу кого - небудь, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно переводять вас, варті того, щоб їх «клацнули по носі».
34. Я ніколи не буваю похмурим від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хто - то виводить мене з себе, я не звертаю уваги.
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до «сильним» виразам.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось - небудь ударить мене.
42. Коли виходить не по - моєму, я іноді ображаюся.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по - справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужинцям".

46. Якщо хто - небудь дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити кого - небудь.
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати.
52. Я думаю про те, які таємні причини змушують людей робити мені що-небудь приємне.
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я б'юся не рідше ніж і не частіше, ніж інші.
56. Я можу згадати випадки, коли був настільки злий, що хапав якусь річ і ламав її.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя надходить зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю.
60. Я лаюся тільки зі злості.
61. Коли я роблю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.
66. Я не вмю поставити людину на місце, навіть якщо він того заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь - за дрібниць.
70. Мені рідко приходить в голову, що люди намагаються розлютити або образити мене.
71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся приводити погрози у виконання.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У суперечці я часто підвищую голос.
74. Я намагаюся приховувати своє погане ставлення до людей.
75. Я краще погоджуся з чим - або, ніж стану сперечатися.

ОБРОБКА РЕЗУЛЬТАТІВ

При складанні опитувальника автори користувалися наступними принципами: 1) питання може відноситися тільки до однієї форми агресії; 2) питання формулюються таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на питання.

Відповіді оцінюються по восьми шкалах у такий спосіб:

1. Фізична агресія: да = 1, немає = 0: 1, 25, 31, 41, 48, 55, 62, 68; немає = 1, да = 0: 9 і 7.
2. Непряма агресія: да = 1, немає = 0: 2, 10, 18, 34, 42, 56, 63; немає = 1, да = 0: 26, 49.
3. Роздратування: да = 1, немає = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72; немає = 1, да = 0: 11, 35, 69.
4. Негативізм: да = 1, немає = 0: 4, 12, 20, 28; немає = 1, да = 0: 36.
5. Образа: да = 1, немає = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58.
6. Підозрілість: да = 1, немає = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59; да = 0, немає = 1: 33, 66, 74, 75.
7. Вербальна агресія: да = 1, немає = 0: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73; да = 0, немає = 1: 33, 66, 74, 75.
8. Почуття провини: да = 1, немає = 0: 5, 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості включає в себе 5 - ю і 6 - ю шкали, а індекс агресивності (прямий або мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7 - ю. Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 . Норма ворожості дорівнює $6, 5-7 \pm 3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

Користуючись цією методикою, необхідно пам'ятати, що агресивність як властивість особистості і агресія як акт поведінки можуть бути зрозумілі в контексті психологічного аналізу мотиваційно - потребностной сфери особистості.

ДОДАТОК Г

Діагностичний опитувальник для виявлення схильності до різних форм девіантної поведінки («ДАП-П»)

Зараз вам буде пред'явлено 48 питань стосовно деяких Ваших індивідуальних психологічних особливостей. Відповідаючи на них, вам потрібно вибрати один із 4 варіантів відповіді в бланку реєстрації: «цілком вірно» (3 бали), «вірно» (2 бали), «мабуть, так» (1 бал), «ні, це зовсім не так» (0 балів). На кожне запитання можливий лише один варіант відповіді.

Вам необхідно уважно прочитати питання і вибрати варіант відповіді, що найбільше підходить для вас, всі відповіді повинні фіксуватися в реєстраційному бланку. Для цього у рядку, що відповідає номеру питання, вам необхідно відзначити одну з чотирьох клітин, що збігається з обраною вами відповіддю. На кожне запитання можливий лише один варіант відповіді. Якщо у Вас немає питань, приступайте до роботи.

ОПИТУВАЧ ДАП-П

1. Я добре зрозумів інструкцію до цієї методики.
2. Люди, з якими я намагаюся перебувати у дружніх стосунках, часто завдають мені болю.
3. «За компанію» з товаришами я можу прийняти велику кількість алкоголю.
4. Я вважаю, що у деяких ситуаціях життя може втратити цінність для людини.
5. Я буваю надмірно грубий (а) з оточуючими.
6. Мої друзі розповідали, що в деяких ситуаціях вони відчували незвичайні стани: бачили барвисті та цікаві видіння, чули дивні звуки та ін.
7. Думаю, що найважчим предметом для мене буде – виробниче навчання.
8. Серед моїх друзів були такі, що вели такий спосіб життя, що мені доводилося приховувати свою дружбу від батьків.
9. Мені здається, що оточуючі погано розуміють мене, не цінують і недолюблюють.
10. Останнім часом я помічаю, що почав багато курити. Це допомагає мені відволіктися від проблем та клопоту.
11. Бувало, що вранці у мене тремтіли руки і голова просто «розколювалася».
12. Я завжди прагнув (лась) до дружби з хлопцями, які були старші за мене за віком.
13. Не можу змусити себе кинути палити, хоч знаю, що це шкідливо.
14. У стані агресії я здатний (а) багато на що.
15. Серед моїх близьких родичів (батько, мати, брати, сестри) були засуджені особи.
16. Часто я відчував невагомість тіла, відчуженість від навколишнього світу, нереальність того, що відбувається.
17. На підростаюче покоління впливає так багато обставин, що зусилля батьків та педагогів щодо їх виховання виявляються марними.
18. Якщо хтось винен у моїх неприємностях, я знайду спосіб відплатити йому тим самим.
19. Приятелі, з якими я дружу, не подобаються моїм батькам.
20. Я вважаю, що можна виправдати людей, котрі обрали добровільну смерть.
21. Я звик (ла) вважати, що "око за око, зуб за зуб".
22. Я завжди раз на тиждень випиваю.
23. Якщо хтось завдав мені зло, я відплачу йому тим самим.
24. Бувало, що я чув (а) голоси всередині моєї голови, звучання власних думок.
25. Сенс життя який завжди буває зрозумілий, іноді його можна втратити.
26. У мене є друзі, які люблять дивитися "мультики" після прийому різних речовин.
27. У районі, де я проживаю, є молодіжні тусовки, які активно ворогують між собою.
28. Останнім часом, щоб не зірватися, я змушений приймати заспокійливі засоби.
29. Я намагалася звільнитися від деяких згубних звичок.
30. Я не засуджую людей, які роблять спроби піти з життя.
31. Вживаючи алкоголь, часто перевищував свою норму.
32. Мої батьки та родичі висловлювали побоювання у зв'язку з моїми випивками.
33. Останнім часом я часто відчував(а) стрес, тому приймав(а) заспокійливі засоби.

34. Вибір добровільної смерті людиною у звичному житті, безумовно, може бути виправданий.
35. У нашій школі було прийнято «ритуал новачків», і я брав активну участь у ньому.
36. Останнім часом у мене пригнічений стан, майбутнє здається мені безнадійним.
37. У мене були неприємності під час навчання у зв'язку із вживанням алкоголю.
38. Мені неприємно згадувати і говорити про деякі випадки, пов'язані з вживанням алкоголю.
39. Мої друзі вміють добре розслабитися і отримати задоволення.
40. Можна погодитися, з тим, що я не дуже схильний виконувати багато законів, вважаю їх нерозумними.
41. Серед моїх близьких друзів були такі, які часто йшли з дому, бродяжничали тощо.
42. Я вважаю, що мій батько зловживав (зловживає) алкоголем.
43. Я люблю грати у азартні ігри. Вони дають можливість «зловити свій шанс».
44. Я розумію людей, які не хочуть жити далі, якщо їх зраджують рідні та близькі.
45. Я не засуджую друзів, які палять «траву».
46. Немає нічого поганого в тому, що люди намагаються випробувати на собі деякі незвичайні стани.
47. У нашій сім'ї були випадки добровільного відходу від життя (або спроби відходу).
48. З деякими звичками я вже не зможу впоратися.

ОБРОБКА РЕЗУЛЬТАТІВ

Обробка результатів обстеження проводиться у кожному блоку окремо з допомогою спеціальних «ключів», і навіть у всій методиці загалом, шляхом підсумовування балів. При цьому відповіді оцінюються так: 0 - ні, це зовсім не так, 1 - мабуть, так, 2 - правильно, 3 - абсолютно правильно. У процесі обробки спочатку необхідно звернути увагу до питання 1 (чи добре зрозумів обстежуваний інструкцію до цієї методики).

Примітка: показники, що відповідають 1-2 стінам, говорять про високу схильність до девіантної поведінки; показники, що відповідають 3-7 стінам, - про значну схильність; показники, що відповідають 9-10 стінам, - про низьку схильність (або відсутність) до девіантної поведінки.

Стіни до методики «ДАП-П»

Найменування методики	шкал	Низькі		Середні						Високі	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Шкала професійної спрямованості		23 і >	19-22	16-18	15-13	12-11	10-9	8-7	6-5	4-3	2 та <
Шкала «Адитивна поведінка»		38 і >	37-31	30-26	25-19	18-13	12-8	7-6	5-4	3-2	1 та <
Шкала «Делінквентна поведінка»		33 і >	32-27	26-23	22-18	17-15	14-11	10-8	7-5	4-3	2 та <
Шкала «Суїцидальний ризик»		16 і >	15-13	12-10	9-7	6-5	4	3	2	1	0
Інтегральна оцінка («Девіантна поведінка»)		100 і >	88-83	82-68	67-54	53-45	44-33	32-26	25-19	18-15	14 і <
Бали за методикою											

Рівень схильності до адитивної поведінки (шкала АДП) оцінюється за такими номерами питань: 3, 6, 10, 11, 13, 16, 20, 22, 23, 24, 26, 29, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 42, 45, 46, 48.

Рівень схильності до делінквентної поведінки (шкала ДП) оцінюється за такими номерами питань: 2, 5, 8, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 21, 27, 28, 35, 40.

Рівень суїцидальної схильності (шкала СР) оцінюється за такими номерами питань: 4, 9, 25, 30, 34, 36, 44, 47.

При подальшій обробці «сирі» значення за окремими шкалами підсумовуються, визначається сумарний бал (схильність до девіантних форм поведінки), який потім перетворюється на 10-бальну шкалу нормального розподілу (стіни) та умовні категорії професійної придатності.